

УРЯДОВИЙ КУР'ЄР

П'ЯТНИЦЯ, 22 ЛИСТОПАДА 2013 РОКУ

ЦІНА ДОГОВІРНА

№ 216 (5102)

ВІКТОР ЯНУКОВИЧ:

«Цей злочин
назавжди змінив хід
історії українського
народу. Він став
одним із найважчих
випробувань,
що випали
на нашу долю.
Наш обов'язок —

завжди нести
в серцях пам'ять про ті страшні
події. Ми також повинні зробити
все для того, щоб не допустити
подібної трагедії у майбутньому».

Президент про Голодомор 1932–1933 років

У НОМЕРІ:

Як і чому стався Голодомор?

Інтерв'ю з доктором
історичних наук

Станіславом Кульчицьким

2-3

Про деформації культури

українського народу

як наслідки пережитого голоду

4

Одне село — дві долі. Репортаж

зі спогадами із села Мислова

на межі Тернопільської

і Хмельницької областей

5

Електронний Атлас Голодомору.

Спільний проект Українського

наукового інституту Гарвардського

університету та Інституту

демографії та соціальних

досліджень НАНУ

6-7

Родинні історії.

Записуйте спогади живих свідків

8

Про перший роман

про Великий Голод

та народну творчість тих часів

9

«Остання Паска».

Оповідання

Руслана Новаковича

10-11

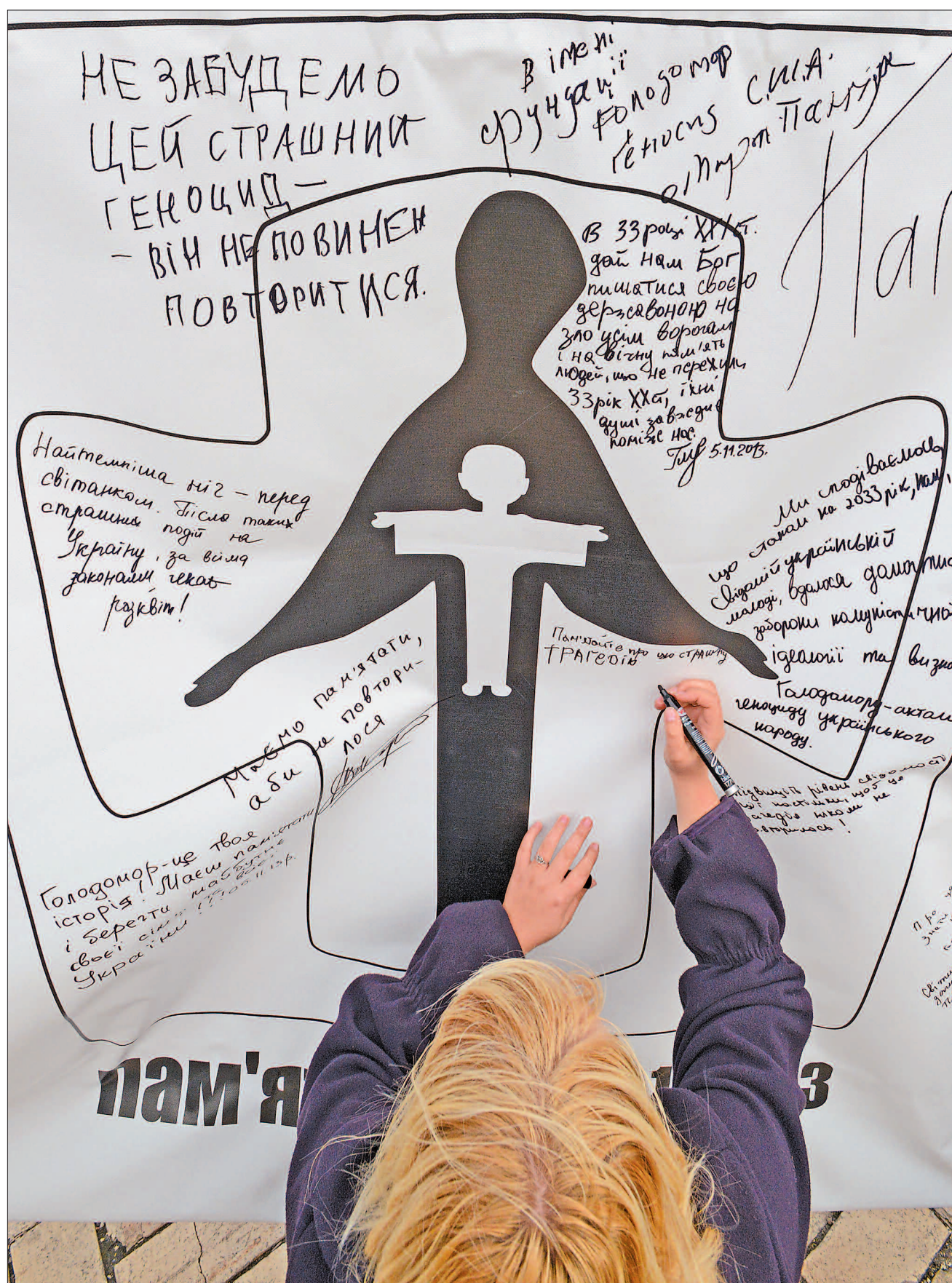
Про юридичну відповідальність

за геноцид. Інтерв'ю з доктором

права Мирославою Антонович

12

Згадаємо все, пам'ятаємо всіх

Українці пишуть послання до тих, хто вшановуватиме жертв Голодомору всоті

СПЕЦВИПУСК «УК». Напередодні 80-х роковин Голодомору Україна вшановує жертв, встановлює історичну правду і застерігає нащадків

КУРСИ ВАЛЮТ/БАНКІВСЬКІ МЕТАЛИ

встановлені Національним банком України з 21 листопада 2013 року

USD 799.3000

за 100 доларів США

EUR 1081.2131

за 100 євро

RUB 2.4412

за 10 рублів

AU 101631.00

AG 1617.78

за 10 тройських унцій

PT 112701.30

PD 57389.74

ЕКСКЛЮЗИВ

«Великий Голод ліквідував загрозу»

Доктор історичних наук
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Про Голодомор написано чимало — понад 20 тисяч назв. Видані збірки архівних документів, публіцистика і художні твори. Тема настільки обросла міфами й різноманітними політичними інсинуаціями, що пересічній людині важко втямити, кому вірити і що саме вважати правдою про трагедію українського народу.

В інтерв'ю із завідувачим відділом історії 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України НАН України доктором історичних наук Станіславом КУЛЬЧИЦЬКИМ спробуємо з'ясувати, як і чому стався Голодомор.

Кого знищував Сталін — українців чи селян?

УК Голод, Голодомор, геноцид. Насамперед треба розрізнити ці поняття.

— Треба відділити загальносоюзний голод 1932–1933 років, що набув у першій половині 1932-го в УСРР тяжких форм, і Голодомор 1933-го з 15-кратно більшими в Україні жертвами. Загальносоюзний голод був небезпечним для влади проявом кризи, яка стала результатом невдалої сталінської соціально-економічної політики. Натомість голодомори в трьох регіонах — УСРР, Північнокавказькому і Нижньоволзькому краях — були наслідком масштабної акції чекістів, спрямованої на усвідомлене нищення людей голодом.

Чи варто втискувати дії Кремля, які спричинили український Голодомор, в рамки Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 року? Такі спроби виявилися непереконливими для багатьох. Комуністичні перетворення вимагали нищення, часом навіть фізичного, населення, пов'язаного з приватною власністю. Коли ми наполягали, що жертвами геноциду були виключно українці як національна група, користуючись наявним складом груп у рамках Конвенції ООН (расові, етнічні, національні та релігійні), то відчували опір з боку російських дослідників.

УК Вони ж узагалі не схильні бачити український Голодомор, замінюючи його поняттям загального голоду...

— Дослідники з Російської Федерації, які знають, що жертвами геноциду були й росіяни, не конфліктували з пострадянською владою, яка не настільки відійшла ідеологічно і ментально від радянської, щоб визнавати геноцид власного народу. Світова наука, вивчаючи голод 1932–1933 років у СРСР, рано чи пізно дасть правову оцінку сталінському терору, який був за своєю природою геноцидом.

Можливо, буде відредагована й Конвенція ООН. А поки що слід солідаризуватися з висновком Роберта Конквеста, який у книзі «Жнива скорботи», виданій ще у

1986 році, написав: «Не так важлива формальна відповідність тих подій визначенню того, що ж таке геноцид. Навряд чи можна заперечити, що проти українського народу скоєно злочин — чи то в камерах смертників і таборах, чи в голодуючих селах проти мільйонів людей, котрі були цим народом».

Англійський історик Алек Нув у полеміці з Конквестом зазначив, що сталінський удар спрямовувався скоріше по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких виявилось багато селян. Відтоді історики стали гадати, кого насправді знищував Сталін — українців чи селян? Трохи

Дії влади не спрямовувалися на нищення голодом усього сільського населення в регіонах, мета була інша — переконати живих, що необхідно сумлінно працювати в колгоспі. Конфіскаційна частина чекістської акції маскувалася хлібозаготівлями, а от допомога голодуючим регіонам широко висвітлювалася.

Терор голодом не відрізнявся від інших різновидів терору. Сталінський терор спрямовувався на нищення або ув'язнення певної частини громадян, щоб добитися від решти потрібної владі поведінки.

УК Радянська влада взагалі будувалася на кістках людей. А чи була програма знищення українців?

— Такої програми не існувало. Не було й програми організації загальносоюзного голоду! Та вожді більшовиків керувалися певною програмою, коли створювали небачений в історії соціально-економічний лад.

Комуністична доктрина більшовиків ґрунтувалася на революційному марксизмі ХІХ століття. У «Маніфесті Комуністичної партії» К.Маркс і Ф.Енгельс сформулювали основу своєї теорії

Продрозверстка

Коли держава конфіскує не тільки хліб, а будь-яке продовольство, її наміри слід кваліфікувати як убивство.

оливи в полум'я полеміки долили вчені, які визначали Голодомор через Голокост.

Однак українці не мають морального права використовувати поняття Голокосту в переносному значенні. Український Голокост — це знищення 1,6 мільйона євреїв в Україні під час Другої світової війни. Крім того, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню, що українців переслідували в такий спосіб, як євреїв на окупованих нацистами територіях: там і тоді, де і коли їх знаходили. Є очевидною абсурдність цього твердження. Український Голодомор був наслідком збігу конкретних обставин. Це вже визнає світова наука.

Терором влада добивалася потрібного їй

УК Історики сходяться в тому, що трагедія нашого народу почалася з колективізації і конфіскації зерна.

— Реквізиції були причиною загальносоюзного голоду. А от причиною голодоморів стала чекістська акція, яка складалася з двох розведених у часі дій: спочатку конфіскації залишків зерна і всього наявного продовольства під час подвірних обшуків, а потім, з розривом у кілька тижнів, — надання колгоспам і радгоспам голодуючих регіонів зерна з державних запасів для весняної сівби.

ДОСЬЄ «УК»

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ. Народився 1937 року. Закінчив історичний факультет Одеського університету імені І.Мечникова й аспірантуру Інституту економіки АН УРСР. Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1978), професор (1986), заслужений діяч науки і техніки України (1996), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2001).

Наукова школа — 29 кандидатів і 22 доктори історичних наук. Має понад дві тисячі публікацій, в тому числі 62 книжки. Автор наукових монографій, підручників і посібників для вищої та середньої шкіл. Має публікації в країнах Європи, Північної Америки і колишнього Радянського Союзу.

Перетворення на селі були пов'язані з організацією радянських господарств (радгоспів) на базі поміщицьких маєтків, а також комун — шляхом об'єднання селянських господарств. Маючи в розпорядженні заводи, радгоспи і комуні, держава-комуна здобувала можливість, як вважали вожді, ліквідувати ринок і запровадити замість товарообороту прямий продуктообмін. Саме таких перетворень вимагала схвалена у березні 1919 року програма РКП(б).

Село отиралось до останнього

УК Отже, без придушення села про комунізм годі було і мріяти, тож терор голодом був закономірним?

— Через продрозверстку селяни почали обмежувати посівні площі власними потребами, тому що не бажали працювати на державу без матеріальної компенсації. Тоді Ленін у грудні 1920 року доповнив продовольчу розверстку посівною. У радянських республіках виникли державні органи, покликані довести до кожного двору план засіву і слідкувати за тим, наскільки ретельно селяни оброблятимуть посіви, щоб одержати врожай, який перейде до держави. Це вже загрожувало громадянською війною з усім селянством. Ленін схаменувся й перейшов до нової економічної політики, запровадив замість розверстки продовольчий податок, тобто визнав право власності селян на свою продукцію.

Як народжувався Голодомор? Не існувало ірраціонального бажання властей фізично нищити чи то селян, чи то українців. Існували натомість невідворотні наслідки втілення в життя програми РКП(б) 1919 року. Селяни сіяли все менше, а держава реквізувала все більшу частку врожаю, яка щороку зменшувалася в абсолютних величинах. Загроза голоду нависала і над селом, яке грабувалося, і над містом, яке залежало від поставок хліба за картковою системою. Однак Сталін сподівався, що загнані в колгосп селяни вже не зможуть самостійно вирішувати, скільки їм сіяти.

Кремль використовував хлібозаготівлі як інструмент покарання бунтуючих українських селян.

Та генсек прорахувався. Незацікавленість селян у господарюванні призводила до величезних втрат зерна. Це привело до скорочення експорту зернових, який давав змогу оплачувати замовлення на устаткування для новобудов індустрії. У містах розпочався голод, тому що держава зменшувала норму постачання хлібом або зовсім знімала з постачання певні категорії міського населення.

І в Москві, і в тодішній столиці УСРР Харкові деякі партійно-радянські керівники зрозуміли, що з генеральним курсом на комуністичне будівництво виходить щось недобре, а тому треба відмовлятися від реквізицій хліба в довільних масштабах і переходити до фіксованого продподатку, як це зробив Ленін у березні 1921 року. Але це означало визнання права власності селян на їхню продукцію. Як же тоді бути з комунізмом, тобто з ліквідацією приватної власності, а разом з нею — торгівлі й вільного ринку?

Спочатку Сталін зробив суто пропагандистську поступку: 20 травня 1932 року вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю, в якій селянам обіцяли після виконання хлібозаготівель, тобто з 15 січня 1933 року, дозволити вільний продаж хліба. У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 року голова уряду УСРР В.Чубар висловлював тривогу за долю нового врожаю і попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба».

Чекісти теж доповідали Сталіну, відслідковуючи ситуацію в українському селі: селяни жалкують, що віддали державі минулорічний урожай, і тепер наляштовані відстояти хліб, який вважають своєю, а не державною власністю. Реагуючи на ці повідомлення, Сталін 20 липня 1932 року написав з курорту в Кремль Л.Кагановичу і В.Молотову про необхідність прийняти постанову, у якій колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного, а його крадіжки каралися б щонайменше 10 роками ув'язнення або смертною карою. У народі ця постанова називалася «законом про п'ять колосків».

УК Ну а далі, як відомо, на селі почався справжній жах. Хлібозаготівлі перетворилися на реквізицію всього наявного зерна і на виселення тих селян, які чинили активний опір. Більше того, під прикриттям заготівель хліба у колгоспників почали забирати інше продовольство.

— У жовтні 1932 року Сталін утворив надзвичайні хлібозаготівельні комісії: голова уряду Молотов був відряджений з диктаторськими повноваженнями в Україну, секретар ЦК ВКП(б) Каганович — на Північний Кавказ, а секретар ЦК ВКП(б) Постишев — у Нижньоволзький край. У партійній та радянській постанові з однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель», написаних Молотовим, узгоджених зі Сталіним і підписаних Косіором та Чубарем, вимагалось «організувати вилучення хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту та перевезень». До колгоспів і колгоспників, які не виконали накладених за розверсткою завдань, мали бути застосовані натуральні штрафи м'ясом і картоплею.

У листопаді Сталін відрядив в Україну заступника голови ОДПУ і особу повноваженого ОДПУ

ЕКСКЛЮЗИВ

розпаду СРСР з боку України»

по УСРР В.Балицького. Той видав наказ, в якому стверджувалося, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби». На підставі замовленого Сталіним політичного діагнозу був зроблений висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». І ставилося завдання: «Викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах».

Над країною постала примара голоду, і навіть деякі керівники почали розглядати генеральну лінію партії в сталінському виконанні як загрози для держави. Та Сталін не відступав від обраного курсу. Природне небажання селян працювати без матеріальної компенсації він розцінював як саботаж, а спроби приховати хліб і не допустити голоду — як контрреволюцію.

УК Але тільки тиском і терором хліба не виростиш, якось же треба було ж стимулювати виробництво продуктів харчування?

— Криза у стосунках між селом і державою була настільки очевидною, що Сталін у січні 1933 року дозрів до розуміння того, що не можна обійтись без економічних методів її подолання. 19 січня 1933 року була прийнята постанова «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Перехід від системи з безрозмірними хлібозаготівлями до натурального податку давав селянам можливість знати ще до початку посівної кампанії ту кількість зерна, яку треба було віддати державі восени.

Продподаток означав визнання державою приватної власності виробника на продукцію і згоду претендувати тільки на фіксовану частку цієї продукції у вигляді податку. Отже, економічне спілкування держави і працівників державного сектору, які одержували заробітну плату, з колгоспами, колгоспниками та одноосібниками стало відбуватися через вільний ринок.

Необхідність встановити продуктообмін замість товарообороту генсек непомітно пов'язав з другою, вже зовсім фантастичною фазою комунізму, коли матеріальні і культурні блага мусили розподілятися за потребами. Це дало йому можливість оголосити про перемогу соціалізму вже у середині 1930-х років.

Акція чекістів

УК Отже, Голодомор виник внаслідок акції чекістів. Чи залишилися документальні підтвердження її організації?

— Сталін знав, що в українському селі немає великих запасів зерна. Під маскуванням покривлено хлібозаготівель він організував каральну акцію, щоб змусити колгоспників відмовитися від саботажу праці в колективному господарстві. Як було організоване одночасне вилучення нехлібного продовольства на всій території України? 1 січня 1933 року генсек звернувся до керівників УСРР в Харкові з телеграмою, в якій вимагав сповістити через сільради всіх колгоспників і одноосібників, щоб вони добровільно здавали державі «раніше розкрадений і прихований хліб».

Другий пункт телеграми стосувався тих, хто цю вимогу проігнорував: «Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання». Між першим і другим пунктами існував зв'язок, який спонукав місцеву владу організувати обшук кожного селянського подвір'я. Використати закон «про п'ять колосків» проти селянина можна було тільки в тому випадку, коли встановлювалося, що він таки ухилився.

Конфіскація абсолютно всіх запасів їжі в ході обшуків позбавляє ґрунту противників кваліфікації Голодомору як

Пошуки їстівного у смітнику

геноциду. Вони вимагають: покажіть документ! Тим часом подібні наміри не могли бути зафіксовані письмово. У листопаді 1932-го Старомінський райком ВКП(б) Північнокавказького краю прийняв резолюцію щодо жителів станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Резолюція привернула увагу голови радянського уряду, який назвав її в листі до секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвича «не більшовицькою» і такою, що випливає з «відчаю».

Молотов наполягав, що вона кидає тінь на політику партії, яка виступає проти практики місцевої влади «брати будь-який хліб і де завгодно». Треба звернути увагу й на те, що Молотов говорив тільки про хліб, який мав стратегічне значення, бо держава зобов'язана була годувати міське населення. Але йшлося в резолюції Старомінського райкому не про хліб, бо жителі станиці його вже не мали, і навіть не про м'ясо з картоплею (які фігурували в законодавстві про натуральні штрафи), а про всі без винятку продукти харчування.

Голод можна було виправдати чим завгодно, хоча б (і це часто роблять, коли заперечують геноцид) необхідністю створення оборонної інфраструктури напередодні подій 1941 року. Коли ж держава конфіскує не тільки хліб, а будь-яке продовольство, її наміри слід кваліфікувати як убивство. Йдеться про наперед заплановане і професійно організоване масове вбивство, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, а й дітей, жінок, старих. Обшуки за сталінським сигналом і конфіскація всієї їжі здійснювалися під керівництвом чекістів міськими активістами й місцевими членами комітетів незаможних селян. Незаможники найбільш тяжко голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони ро-

били. Те, що вони робили, описали тисячі свідків Голодомору. Задokumentовано і опубліковано сотні заяв про те, що обшуків бригади конфісковували не тільки м'ясо з картоплею, а все наявне продовольство.

Ця конфіскація була таємною акцією, хоч поширилася на величезну територію. Про смертоносний голод дозволялося згадувати тільки в цілком секретній документації партійно-радян-

Терор голодом не відрізнявся від інших різновидів терору, які використовувалися, щоб добитися від радянських громадян потрібної влади поведінки.

ських органів. Функціонери будь-якого рангу не могли вимовити вголос слово «голод», що забезпечувало неможливість дискусій на цю тему, але могли через «особые папки» з особливим статусом користування і зберігання здійснювати заходи, яких вимагала від них ситуація повального голоду. А через 5-6 тижнів після конфіскації їжі держава почала надавати селянам

Допит у комітеті бідноти

продовольчу допомогу — з широким висвітленням її в засобах масової інформації. Вмираючи від голоду селяни не могли розібратися в тому, що діється, багато хто був щиро вдячний державі, яка рятує їх. Однак допомога надавалася тільки тим, хто зберігав фізичну здатність працювати в полі. Деякі дослідники Голодомору теж не можуть зрозуміти: який це геноцид, коли держава допомагає вижити?!

УК Напевно, не менш жорстокою частиною акції була організація блокади тієї території, на якій сільське населення було позбавлене будь-якої їжі...

— Зберігся автограф Сталіна, який власноруч написав 22 січня

1933 року директивного листа ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про припинення масового виїзду селян з України і Кубані в інші регіони. 16 лютого ця директива була поширена на Нижньоволзький край. Масо певну послідовність дій, які перетворювали загальносоюзний голод в регіональні голодомори. Спершу — утворення Сталіним надзвичайних хлібозаготівельних комісій у трьох регіонах країни. Далі — запровадження з ініціатииви Сталіна законодавства про натуральні штрафи. Потім — організація за його новорічною телеграмою 1933 року обшуків у пошуках «прихованого хліба» і конфіскація всіх наявних запасів продовольства. І наостанок — встановлення фізичної блокади регіонів, повністю позбавлених продовольства, а також заборона використовувати слово «голод» стосовно голоду 1932–1933 років, яка дотримувалася аж до 1987 року!

Результатом акції стала понаднормальна смертність, яка забрала у сільській місцевості України у 1933 році 3 мільйони 335 тисяч людей.

УК Чи правомірно це назвати геноцидом українців?

— Масштаби українського голоду були зіставні з масштабами голоду в деяких зернових регіонах Росії. У монографії «Голод 1932–33 років: трагедія російського села» пензенський професор Віктор Кондрашин приймає на віру розрахунки австралійського демографа Стівена Віткрофта про кількість жертв Великого Голоду: від 3,5 до 4 мільйонів по Україні і від 6 до 7 мільйонів по СРСР у цілому. Отже, йдеться не тільки про українців. Учений підтверджує на матеріалах російського села наявність трьох складових частин каральної акції: конфіскації всього продовольства, фізичної та інформаційної блокади. Але розпо-

так званим «правим ухилом» генсек підпорядкував собі верхівки партійної, радянської і чекістської вертикалей влади, але не більше. Сталін поза критикою з'явився пізніше — після перемоги у Другій світовій війні, Великого терору 1937–1938 і Великого Голоду 1932–33 років. Провал хлібозаготівель 1932–1933 років і викликаний ним загальносоюзний голод цілком міг коштувати йому посади генсека.

УК Так кого все-таки вбивав Сталін — українців чи селян в Україні?

— Сталін з осторогою ставився до України — республіки, яка за економічним і людським потенціалом дорівнювала решті національних республік, разом узятих. Розверстка хлібозаготівель у регіонах була суто волюнтаристським актом, і ми не зможемо документально обґрунтувати, чому Україна змушена була віддати державі, наприклад, з урожаю 1930 року 7 мільйонів 675 тисяч тонн зерна, тоді як Центральна чорноземна область та Середньоволзький, Нижньоволзький і Північнокавказький краї, разом узяті, — 7 мільйонів 356 тисяч тонн.

Встановлена статистика селянських хвилювань у 1930 році в СРСР: УСРР — 4098, Центральна чорноземна область — 1373, Північний Кавказ — 1061, Нижня Волга — 1003. Зрозуміло, що Кремль використовував хлібозаготівлі як інструмент покарання бунтуючих українських селян. Генсек був переконаний, звертаючись листом до Кагановича 11 серпня 1932 року, що в півмільйонній КП(б)У було «немало свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського».

Західна Україна у складі Польщі тривожила його не менше, ніж голодуюча УСРР, де назрів соціальний вибух. Тривожила його і «третя Україна» на Північному Кавказі. Тож нищівного удару Сталін завдав як по Кубані, так і по радянській Україні. Великий Голод ліквідував загрозу розпаду СРСР з боку України.

УК Чому в січні 1933 року Сталін вдався до двох протилежних за змістом дій: припинив безрозмірну продрозверстку і організував терор голодом у низці регіонів?

— Перехід на фіксований податок був стратегічним рішенням. Податкові засади між державою і селянами зберігалися до кінця існування радянського ладу. Терор голодом — це рішення тактичне. Створенням ситуації абсолютного голодування в уже голодуючому селі попереджали той соціальний вибух у найближчому майбутньому, особливо в Україні, про можливість і навіть невідворотність якого доповідали чекісти. Не можна сумніватися і в тому, що знищенням мільйонів людей Сталін усував загрозу втратити особисту владу.

Лариса КОНАРЕВА,

«Урядовий кур'єр»
Інтер'ю проілюстроване
репродукціями картин
російського, радянського
художника Івана Володимирова
(1870–1947 рр.)

Цілеспрямоване і холонокровне нищення мільйонів селян, яке заслуговує на правову оцінку як геноцид, відбувалося і в Україні, і в Росії.

Мотиви Сталіна

УК Залякати народ терором, голодом, зробити його слухняним — чого ж так боявся всесильний генсек?

— Щоб зрозуміти мотиви Сталіна, треба подивитися на нього очима тогочасних радянських громадян. Після перемоги над

ПОВНУ ВЕРСІЮ
ЧИТАЙТЕ НА САЙТІ
UKURIER.GOV.UA

ДУХОВНІСТЬ

Український народ:
випробування голодом

СУСПІЛЬСТВО. Моральні й культурні наслідки геноциду відчуються і донині

Кандидат історичних наук Олесь Стасюк не перший рік досліджує, як пережити українським народом страждання через терор голодом вилинули на його самосвідомість, духовну культуру, суспільну психологію.

Дослідниця констатує, що в часи Голодомору сталися суттєві деформації народної культури, деморалізація суспільства і втрата сімейних цінностей. Пропонуємо ознайомитися з деякими тезами її роботи.

...В Україні вже на початку 1932 року лютував голод. Численні маси людей залишали свої села, шукаючи порятунку для себе і своїх родин. У пошуках їжі тисячі виснажених чоловіків, жінок, дітей блукали вулицями міст і сіл, прямували до залізничних вокзалів з надією врятуватися. На вокзалах селян штрафували і повертали назад.

А селянин
без паспорта

У цей час було запроваджено паспортизацію громадян. Селянам же паспортів не видавали, чим ще більше унеможлилювали втечу із села в пошуках заробітку. І все ж такі міграції в другій половині 1932 року набули масового характеру. Люди продавали своє майно, а то й просто залишали його, їхали до промислових центрів, на шахти Донбасу та будови Дніпропетровська. Так, у Харківській області за жовтень–грудень 1932 р. із сіл утекло 49 250 селян, з них колгоспників — 16 634, одноосібників — 31 616 чоловік.

Люди забирали з дому майже весь новий одяг, вишиті сорочки, рушники, хустки і їхали в міста та за межі України, щоб обміняти їх на продукти харчування. Багато селян під час таких обмінів ошукували. Так, на Черкащині жінка виміняла найкращу хустку за клучок гречки, в якому був кукіль, гречкою присипаний, а чоловік — мішок проса, в якому був попіль. Це розлючувало селян, через що у людей виникали такі психічні стани, як відчай, тривога, смуток та депресія.

Згодом навіть можливість здобувати їжу саме так звели для селян нанівець, адже влада забирала речі, які могли слугувати предметом обміну. Активісти, які провадили розкуркулення, продавали або розподіляли між собою конфіскований одяг, взуття, сільськогосподарські знаряддя. Не потрібні їм речі псували, а посуд — били.

Через жадобу до чужого майна, почуття особистої помсти до лав активістів приходили люди без авторитету, переважно знедолені, безземельні селяни аморально пове-

ділки. Фізичне винищення селянства поєднувалося з моральним терором. Слід зазначити, що відмова будь-кого із сільських активістів виконувати накази уповноваженого сприймалася як дезертирство.

Премія за донос

Зрозуміло, що селяни переживали сильні моральні стреси. Бригади на чолі з уповноваженим з району ходили по дворах і розбивали жорна, рубали ступи, били посуд, рвали одяг, викидали приготовлені страви. У пошуках хліба активісти допитува-

Документи ЦДАГОУ з грифом «цілком таємно» підтверджують аморальність:

«Голова сільради Снігур зібрав біля себе активістів — п'яниць, які творили свавільство».

дей, вдавалися навіть до допитів дітей, яким виламували руки, безжально били, тримали без їжі та води, а потім нишком закопували трупи невинних жертв.

Над селянами, у яких уже не було що забирати і які були повністю виснажені, активісти глумилися. Так масово застосовувався метод навішування дощок на ворота селянських дворів з образливими надписами «Марічка — ледар» (через те, що виснажена від голоду жінка не змогла вийти в поле працювати), «Тут живе той, хто злісно не здає хліба». Тисячам селян навішувалися ярлики «контрреволюціонерів», «іноземних наймитів» тощо. До того ж, людина змушена була цілу ніч стерегти дощечку, бо за її зникнення накладався штраф у розмірі 100 карбованців. Насильницькі дії принижували гідність людини, породжували масову покірність. Виникала подвійна мораль, яка пролизувала існування, перемелювала людське ество приниженням одних і безкарністю інших.

Голодомор продукував і постійно підживлював низку суспільних явищ, які ще довгий час негативно впливали на духовне життя українського народу. Одним з них були доноси, що заохочувалися на всіх рівнях управління суспільством. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявлено-го — як пре-

мію. Таким чином, цих 10–15%, що були чи не єдиним видом порятунку від голоду, змушували селянина доносити на свого сусіда. Отож страх і загроза сусідського доносу змушували селян доносити першими.

Страх
вистоктував душі

Людей настільки залякали, що навіть у деяких селах біля колгоспних коморт на полях ніякої охорони не ставили. Страх породжував моральну піддатливість, впливав на психічний стан селянства, внаслідок чого виникали такі негативні почуття, як депресія, пригніченість, розлюченість, дратівливість, приреченість. Страх так сильно всотувався в душі людей, що іноді, маючи закопане зерно, селяни вмирили з голоду, так і не відкопавши своїх запасів, боячись, що хтось побачить і донесе на них. Сильний страх навіть руйнував родинні зв'язки: доносили на членів своєї сім'ї — на батьків, на чоловіка, на дружину. Тож у роки Голодомору спостерігалася масова деморалізація народу. Доноси переставали вважатися чимось ганебним, а нав'язувалися владою як патріотичні вчинки. Навіть

Жителька села Петриківка на Дніпропетровщині:

«Мати як помирала, то казала: вбийте мене, то буде що їсти».

дітей навчали доносити на своїх батьків.

Безвихідність становища в роки Голодомору 1932–1933 років змушувала селян вдаватися до дрібних крадіжок. Архівні документи й свідчення очевидців дають можливість осмислити той ризик, на який наважувалися люди, вдаючись до пошуків їжі. Адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам (сільським активістам або присланим з районів військовим) було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів. Через це повсюди без суду ставалися розстріли та вбивства.

Про деформацію моральних норм свідчить масове поширення в роки Голодомору самосудів голодних людей, які різними шляхами намагалися роздобути собі та своїм рідним продукти харчування. Панували масова ненависть, байдужість, отупіння, що спричинило потік нечуваної жорстокості. Не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі й поведінці на-

роду. Траплялися випадки, коли навіть дітей за крадіжку могли кинути до в'язниці. Так, у Могилів-Подільській тюрмі серед 639 в'язнів перебувало 24 дитини.

Психіка
не витримувала

На ґрунті голоду у людей почалися різні психічні розлади і поширення самогубств. На такий крок зважувалися переважно жінки, чоловіків котрих було заарештовано і заслано до концтаборів і які втратили своїх дітей. Деякі селяни настільки фізично виснажилися, що якщо і хотіли скоріше померти, то не мали сили, щоб позбавити себе життя. Найжахливішими наслідками Голодомору були випадки самогубств серед дітей, які втратили батьків і не мали ніякої допомоги від влади, бо їх заставували як «дітей куркулів». Голод затьмарював розум людей, траплялися випадки, хоч і поодинокі, коли батьки вбивали своїх дітей, «щоб ті не мучилися».

Серед широкого спектру психічних станів, спричинених Голодомором, найстрашнішим було повне руйнування психіки. Внаслідок чого іноді траплялися випадки труподства й канібалізму. Підтвердженням того, що це були поодинокі випадки, є низка матеріалів, коли значна кількість очевидців з кількох сусідніх сіл розповідають про один і той самий випадок. Адже коли подібне траплялося, воно настільки було жахливим і обурювало селян, що запам'ятовувалося надовго і переказувалося іншим. Були і такі випадки, що також виникали на ґрунті порушення психіки, коли батьки свідомо пропонували з'їсти їх піс-

Фото Олександра ЛЕПЕГУХИ

Навіть ангели плачуть над стражданнями, пережитими українцями

деякі селяни воліли вмерти на своїй землі, щоб не йти до колгоспу. Чимало людей вважали їх диявольським витвором і не вступали до колгоспу з релігійних мотивів. Наслідком цього було поширення апокаліптичних настроїв.

Психологічний бар'єр, що існував між колективними й індивідуальними формами господарювання, більшовицькій владі ніяк не вдавалося подолати. З

Житель села Поліценці на Вінниччині:

«Я був настільки безсилим, що і рукава не міг відірвати від сорочки, щоб зробити з нього мотузку, так і залишився живим».

посиленням наступу на село, коли в хід пішла навіть військова сила, посилювався і опір селянства насильницькій колективізації. Зазвичай помста селян падала не на ініціаторів, а на дрібних виконавців (активістів, сільське керівництво, партійців тощо). Так, в Україні в 1930 році, за загальними підрахунками, кількість повстанців становила 40 000 чоловік. У роки ж Голодомору 1932–1933 років селянство настільки було залякане і духовно зламане, що його опір ставав переважно пасивним. Очевидці стверджують, що не було сили оборонятися, тільки плакали й просили.

Сім'я та обряди
зруйновані

Колективізація і Голодомор призвели до руйнації сім'ї. По-перше, величезна кількість родин були розлучені. Одних членів сім'ї висилали, залишаючи малих дітей і старих, непрацездатних членів родин напризволяще. Так зникав традиційний звичай доглядати за людьми літнього віку. По-друге, працездатні

чоловіки й жінки залишали свої родини і вирушали у пошуках їжі. Свідчення очевидців вказують, що багато з них так і не поверталися, гинули в дорозі, піддавалися арештам.

Такі споконвічні цінності народу, як людяність, гуманність і повага до старших, піддавалися засудженню. Соромно було називати себе українцем, заохочувалося вживання поняття «радянська людина». На довгі роки у минулому залишилися правдані риси характеру українського народу: привітність, шанобливість, чуйність, доброзичливість.

Наслідком Голодомору є й руйнація обрядовості. Радянською владою суворо заборонялося відзначати родини, проводити обряди хрещення, значної шкоди завдано обряду весілля. Коли люди почали масово мерти, ритуали за традиційним похоронами вже перестали проводитися. Коли вже не справлялися з виготовленням трупів, почали ховати в скринях, ящиках, а пізніше і без нічого. Окремі елементи поховальної обрядовості заборонили. Присутність священика на похороні взагалі була неприпустима. Заборонено було також і відвідувати могилу померлого, навіть якщо поховано когось із рідних.

Великої шкоди зазнали традиції відзначати Різдва й Великодні свята, храмові, відвідувати недільні церковні служби. Тоталітарний режим нав'язував свою тематику свят і тут же проголошував їх єдиними «народними».

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX століття українське село настільки було знекровлене фізично і морально, що вже не могло чинити опір. Була деформована система цінностей українського народу. Насильницьким шляхом відходили у небуття споконвічні звичаї та традиції.

Підготувала
Лариса ВЕЛИЧКО
для «Урядового кур'єра»

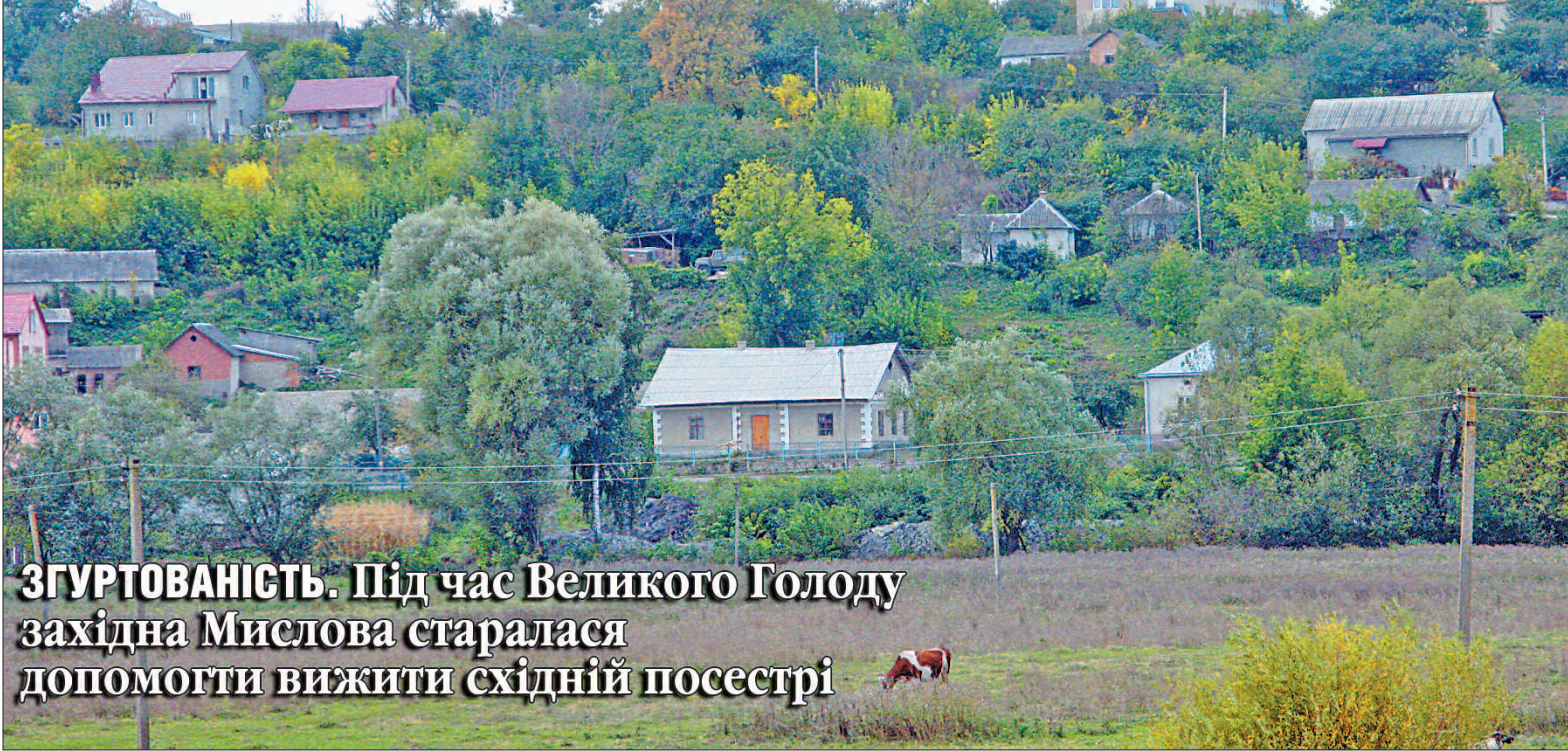
Про жорстокість сільських активістів свідчила жителька Черкащини:

«У Баюка чуб не висіхав, так присобачувався до людей, що аж роса на лобі виходила».

Людей примушували носити вулицями села прапор з мішковини: «На хворого 58-річного селянина Смертька начепили лоторбу з побитими горшками, замість барабана дали відро. Чоловік не витримав такої ганьби, повісився».

РЕПОРТАЖ ЗІ СПОГАДАМИ

Одне село — дві долі

ЗГУРТОВАНІСТЬ. Під час Великого Голоду західна Мислова старалася допомогти вижити східній посестрі

Де колись простягалася колюча загорожа, що роз'єднувала «українську» Мислову із «руською», нині проходить лінія електропередач

Микола ШОТ,
«Урядовий кур'єр»
(фото автора)

Мислова. Таку назву мають два села-сусіди, що територіально належать до різних областей — Тернопільської та Хмельницької. Нинішнього літа вони відзначили 550-річчя першої письмової згадки про себе. У кожній половинки Мислови — окреме життя, кожній випала своя доля. Великий голод 1932–1933 років моровив лівобережжя, правобережні ж мислівчани як могли старалися зарадити трагедії єдинокровних братів.

Колючим дротом по братах

У всі часи, хоч і стояла прикордонна варта, мислівчани без зайвих перешкод могли провідувати рідних, знайомих в обох частинах села, бувати на весіллях. Дехто навіть обробляв поле на протилежному березі Збруча. Коли ж прийшли більшовики, лівобережна Мислова ввійшла до складу Волочиського району (тепер Хмельницької області), правобережна ж залишилася на Тернопільщині, що тоді перебувала під польською владою. Донині місцеві жителі хмельницьку Мислову називають руською, а тернопільську — українською, або західною.

«Совети» одразу ж узялися свій кордон, як самі казали, зачиняти на замок. Хати, що стояли ближче до Збруча, зруйнували, над річкою піднялася загорожа з колючого дроту, з'явилася зора на прикордонній смузі. Місцеві жителі мусили мати спеціальні пропуски, а ввечері після 9-ї години їм не можна було виходити зі свого подвір'я.

Ганна Покришко народилася й виросла у Мислові Волочиського району, нині мешкає в Хмельницькому. Вона досліджує історію рідного села. Каже, що саме на лівобережжі були найродючіші землі. Її тітка Марія мала земельний наділ побіля річки. Щоб обробляти його, завжди повинна була спочатку взяти дозвіл на заставі, а працювати на полі під наглядом прикордонника. Звісно, йдучи на сільськогосподарські роботи, брала із собою обід: шматок хліба, бувало, й слоїчок молока чи узвару. Якось відрізала скибку хліба й поклала у вузлик разом із дозвільним папірцем. Доки поралася на земельній ді-

лянці, не помітила, як той вузлик уквала ворона й понесла його на галицький бік. Цей випадок коштував тітці Марії надто дорого: півроку її допитували й мордували в більшовицьких казематах.

У Волочиському районі, кажучи словами наукового співробітника місцевого історичного музею Наталії Майхрук, голод був жорсткий, але не жорстокий, як у їхніх східних сусідів. Допомогло прикордоння. Запобігаючи просочуванню інформації про голодомор за кордон, тут здійснювали трохи помірніші хлібозаготівлі, ніж у східній частині Поділля. Проте, як свідчить напис на пам'ятнику жертвам голоду у Волочиську, 1463 жителі району в повільних болючих муках згасли від голодної смерті.

Особливі старання

Чи не найбільшою трагедією зазнало село Пахутинці. Тут понад 300 жителів пішли передчасно із життя. І все через «особливі старання» своєї односельчанки — члена ВЦВК СРСР і ВУЦВК Якелини Величко. Вона у погоні за власною славою у рідному селі забезпечувала найкращі результати заготівлі хліба, забирала разом з активістами всі продовольчі, насіннєві й фуражні запаси, тож навіть не було зерна на посівну. Зафіксували тут і три факти людодіства.

Мислова хоч і стояла на самому березі Збруча й співала пісень про щасливе колгоспне життя радше з пропагандистською метою для галичан, теж без жертв голоду не обійшлася. Учитель історії місцевої школи Євген Грубальський ознайомлює зі спогадами односельців — очевидців Великого Голоду, записаними минулими роками. Ось згадує Ганна Кіндратівна Федючок: «Звістка про те, що селом ходять активісти — злі, недобрі люди, — швидко розносилася Мисловою. Проте насправді заховати щось від них було надто важко. Забирали все: борошно, хліб, квасоллю, буряки, моркву, вигрібали з льохів картоплю, залазили у скрині й тягли звідти рядна, одяг».

Зі споменів Ганни Степанівни Наливайко дізнаємося, що голодні мислівчани «ходили, мов сновиди, полями, викопували гнилу картопельку, крали з кагатів напівгнилі буряки. З липового та дубо-

вого листя мама пекла пампушки. Брати Василь і Сашко померли. Через рік і батько відійшли».

Про це у голодні 1932–1933 роки місцева районна газета «Прикордонний комунар» не писала. Вона разом із судово-слідчими та партійними органами більше переймалася «парикмахерами» — так зневажливо називали людей, які ночами потай ходили на лани «стригти колоски». Видання повідомляло про таких «ворогів народу» й називало терміни, на які засудили голодних людей: когось позбавили волі на три, когось — на п'ять і навіть шість років.

Убрід дорогою порятунку

Цікаво, що начальник прикордонного загону Морозов, як випливає з нині відкритого, а у травні 1933 року цілком таємного матеріалу, інформував відповідні органи про «продовольственное затруднение» в селах Волочиського району. У документі стверджується, що справді є родини бідняків, середняків і колгоспників, які перебувають «у важкому економічному становищі, є випадки, коли в деяких селах продовольчі труднощі відчувають і сім'ї червоноармійців». І висновок: через брак продовольства колгоспи не мають можливості надати допомогу.

У Мислові померли від голоду понад десятеро людей, здебільшого з багатодітних родин. Самі жителі села вважають, що лютий голод не скував їх завдяки прикордонню та допомозі тернопільської Мислови. Це засвідчує у спогадах зок-

рема Ганна Кіндратівна Федючок: «Якщо дозволяли прикордонники, звідти перекидали хліб, крупу». Але, звісно, багато робили потай. В одному з кутків села, який називали Свинячим, був брід. І хоч Ганна Покришко каже, що ним могла на галицький берег переходити лише баба Тудора, але, напевно, що й інші, знаючи про це, шукали там дорогу порятунку.

Гадаєте, після штучно зорганізованого владою голоду 1932–1933 років мислівчанам дали спокій? Аж ніяк. Після Великодня у квітні 1934-го чоловіків 30–45 років, які не перебували в колгоспі, насильно із сім'ями вивезли в теперішню Запорізьку область на хутір Володимирівка. Дозволили із собою взяти деякий сільськогосподарський реманент. Доправили їх у степ, щоправда, біля джерел, і кинули напризволяще. Довелося рити землянки, братися за сібку. Здивуванню не було меж, що впродовж двох років ніхто до них не приїжджав і не забирав збіжжя. Торік Ганна Покришко відвідала ті краї, побувала на цвинтарі, вчитувалася у прізвиська, й серце щеміло, що «там лежить-спочиває моє село».

Настили допомоги

До 550-річчя першої письмової згадки про своє село в Мислові, що на Тернопіллі, виготовили серед іншого фотостенд. На одній зі світлин 30-х років минулого століття зображено двоє гарних дівчат на сільському подвір'ї, а позаду них — радянська прикордонна колюча загорожа. Города галицьких мислівчан простягалися аж до самого Збруча. Тут теж панували певні обмеження з пересуванням, діяла комендантська година, але жоден прикордонник не стояв над селянами, коли вони сіяли-садили, обробляли й збирали врожай.

У 1930-х роках тернопільська Мислова згуртовувалася навколо національної ідеї. Працювали активно «Просвіта»,

ДОВІДКА «УК»

В «Акті про поділ володінь князів Збаразьких від 9 липня 1463 року» Мислова постає як одне поселення. Це було село на берегах Збруча аж до 1772–1795 років, коли провели три поділи Речі Посполитої. Тоді правобережна частина села опинилася під пануванням Австро-Угорської імперії, а лівобережна — Російської.

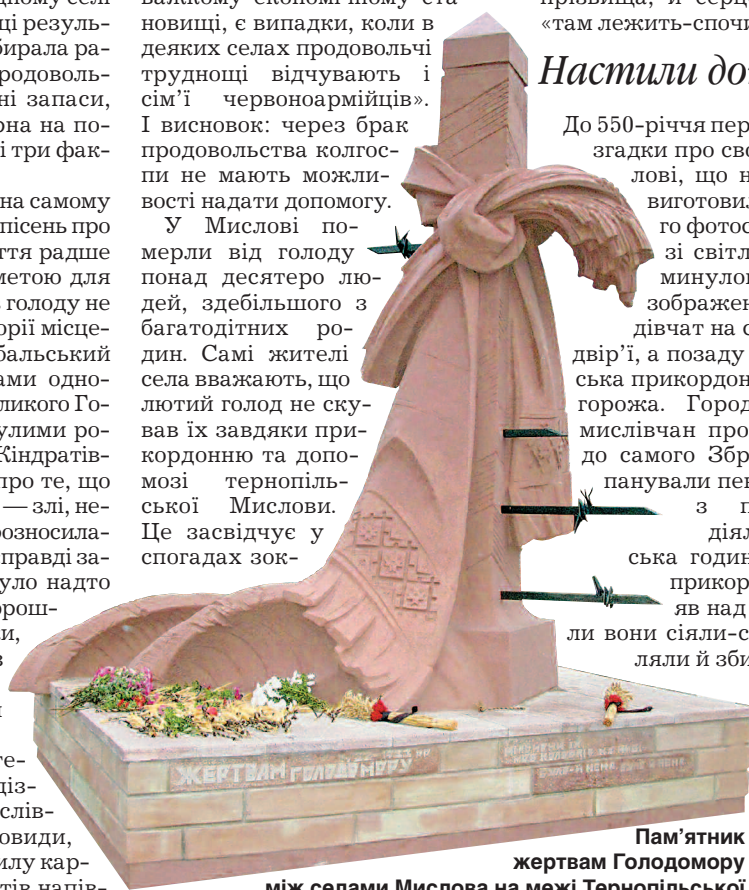
спортивне товариство «Сокіл», діяв драматичний гурток, проводили фестини. Польська влада не дозволяла будувати український народний дім, але мислівчани схитрували: споруджуватимемо будинок для дяка і приміщення для навчання церковного хору. Отак і з'явився осередок українства та українських справ. У цій будівлі нині сільська рада.

Про Голодомор на Наддніпрянській Україні знали не з чуток. Іванні Йосипівні Осадчук 89 років. Її я побачив на стільчику біля старенької хати, бабуса те-ребила квасоллю. У цій хатині, на цьому подвір'ї минали її дитячі роки. Город і нині тягнеться до Збруча. Під час голоду їй було 8–9 років. Пригадує, що батьки через річку передавали хліб і навіть мед, бо дідусь тримав пасіку. На подвір'ї час від часу з'являлися чужі люди, просили їсти. Їм допомагали. Але в прикордонному селі, звісно, перебіжчикам було небезпечно, тож вони здебільшого мусили йти вглиб Галичини. Хоч дві сестри та брат, поляки, все-таки залишилися в Мислові. Працювати влаштувалися у місцевому фільварку пана Геренгера, сестри повиходили заміж за місцевих хлопців. У 1939-му, коли прийшли перші совіти, вони подалися до Польщі. 90-річній Ользі Маркіянівні Шкільняк з тих далеких років пригадується, як якийсь хлопець, таємно зайшовши на їхнє подвір'я, вхопив хлібину.

Як відомо, українські громадські організації, партії, греко-католицька церква розгорнули широку кампанію з надання голодуючим братам допомоги. У всіх церквах Галичини відправляли за них служби Божі, збирали добірне зерно, аби відправити за Збруч. Тернопільська Мислова теж долучилася до того руху. Збіжжя доправили до Підволочиська, але радянська сторона відмовилася від такого дарунка, мотивуючи тим, що в Україні голоду немає, все це вигадки. Місцевий краєзнавець Юрій Мокрій каже, що після відмови те зерно, яке мало врятувати українців, поляки тримали у вагонах в залізничному тупику, коли ж збіжжя почало пріти, відправили на переробку на спиртозавод.

Юрій Мар'янович написав роботу «Голодомор 1932–1933 років: погляд з-за Збруча». Каже, що галичани, які жили вздовж цієї річки, використовували різні методи допомоги. Робили дерев'яні настили, клали пакунки та пускали на Збруч. Людяніші прикордонники могли це пропустити, ідейні ж комуністи довгими жердинами відпихали настили допомоги від радянського берега. У Мислові почув, що навіть дном річки натягували дрот і пробували ним передавати вузлики з допомогою. Не треба забувати, що важко було не лише переправити такі пакунки, а й прийняти їх. Адже прикордонники стріляли.

Збруч у ті роки перевіряв братів на людську гідність, став місцем і подвигу і трагедії нашого народу. Нині про це нагадує пам'ятник жертвам Голодомору, який відкрили п'ять років тому. Він постав між двома берегами Збруча, між селами з однаковою назвою...

Пам'ятник жертвам Голодомору між селами Мислова на межі Тернопільської й Хмельницької областей

КАРТИ СМЕРТІ

Найбільше потерпіли лісостепові які не відігравали провідної ролі

ПРОЕКТ. Фахівці Українського наукового інституту Гарвардського університету й Інституту

Скільки людей загинуло під час Голодомору і де саме він завдав найбільшій втраті: на півдні, сході, можливо, на півночі чи у центрі України? Ці питання поставила перед собою група американських та українських науковців, які протягом останніх кількох років працювали над започаткованим Українським науковим інститутом Гарвардського університету проектом «Мапа: інтерактивний атлас України». Проект реалізується за активної підтримки Фонду Катедр українознавства у Сполучених Штатах Америки, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи та Інституту історії України НАН України.

Про роботу над цим проектом розповідають директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор Сергій ПЛОХІЙ та провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАНУ Наталія ЛЕВЧУК.

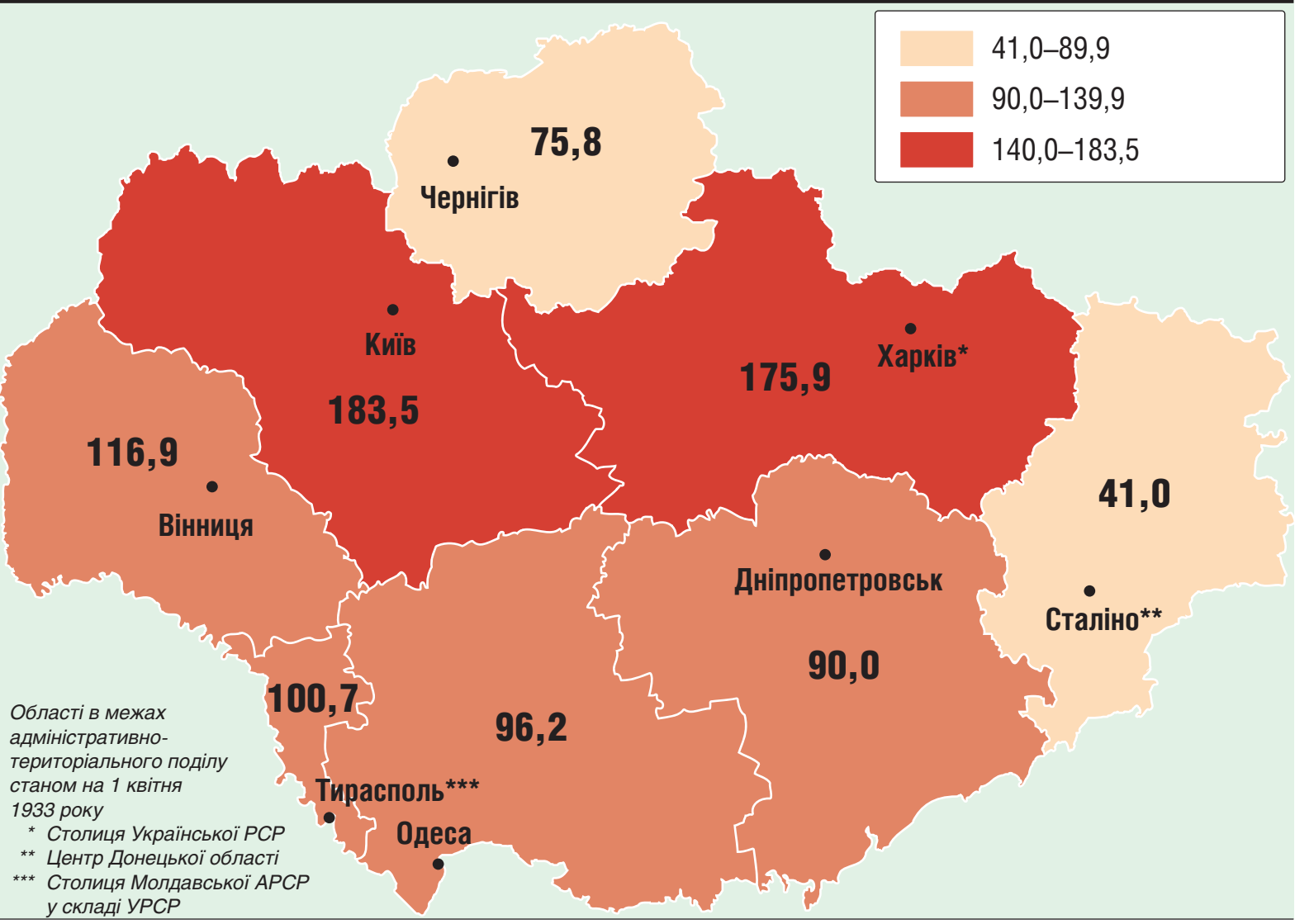
— На міжнародній конференції з історії Голодомору, яка проходила 5 листопада цього року в Princeton Club Нью-Йорка, відбулася презентація першого модуля атласу з назвою «Інтерактивний Атлас Голодомору». Під час його створення науковцям довелося подолати чимало перешкод, головною з яких був брак науково вивчених даних про кількість та місце померлих під час Голодомору.

Із часу відкриття архівів наприкінці 1980-х років оцінки демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1933 років присвячено велику кількість публікацій, але й досі немає консенсусу щодо підсумків втрат населення. Діапазон оцінок людських жертв, проведених різними дослідниками, коливається в межах від 2,6 до 5 мільйонів осіб. Такі розбіжності значною мірою пов'язані, по-перше, з нестачею детальної демографічної інформації; по-друге, некритичним використанням даних, які часто потребують корекції; по-третє, надзвичайним рівнем політизації питання Голодомору, що призводить до жорсткої суспільної полеміки.

Варто зазначити, що у більшості досліджень демографічних наслідків голоду 1932–1933 років в Україні дискутуються загальні масштаби втрат населення, тоді як регіональні розробки представлені головним чином вивченням політичних та економічних обставин голоду в окремих регіонах, зібраними архівних документів і свідчень очевидців. Брак детальніших досліджень втрат населення на регіональному рівні пояснюється, з одного боку, неузгодженістю й суперечливістю оцінок загальної кількості людських жертв в Україні, а з іншого — труднощами методологічних підходів та потребою в детальних регіональних статистичних даних.

Нову оцінку втрат населення України внаслідок Голодомору провели дослідницький колектив у складі Омеяна Рудницького, Наталії Левчук, Павла Шевчука та Алли Савчук з Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України та Олег Воловина з Університету

Карта 1. Втрати через надсмертність в областях України внаслідок голоду в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: Український науковий інститут Гарвардського університету

Північної Кароліни (США) в рамках проекту «Інтерактивний Атлас Голодомору». Атлас Голодомору — електронна географічно-інформаційна система, яка надає значні можливості для відтворення й аналізу широкого переліку соціально-економічних та демографічних показників періоду 1920–1930 років, над створенням якої в Гарварді працювали Генадій Побережний, Костянтин Бондаренко та Джозеф Лівсі.

У межах цього наукового проекту проведено оцінку демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1934 років на національному, обласному та районному рівнях окремо для міського та сільського населення. При цьому демографічні втрати складаються з прямих (надлишок смертей) і непрямих (дефіцит народжень). Вони розраховуються як різниця між реальною кількістю смертей і народжень в умовах голоду та їхньою гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності голоду. Для розрахунку втрат було використано метод демографічної реконструкції, тобто

повномасштабне відновлення демографічної динаміки країни та її регіонів, зокрема чисельності населення та основних складових її зміни за певний період.

Наявна достатньо повна статистична інформація дала змогу реконструювати узгоджені динамічні ряди чисельності й динаміки природного та міграційного руху населення України та її регіонів за кожен рік періоду між переписами від 1926 до 1939 року. Така реконструкція ґрунтується на ретельному аналізі наявної статистичної інформації та її корекції, необхідності якої пов'язана із недоліками статистичного обліку чисельності населення, неповнотою реєстрації народжень і

смертей у докризовий період і особливо у період голоду, а також навмисними фальсифікаціями.

В основу демографічної реконструкції покладено дані трьох переписів — 1926, 1937 і 1939 років, підсумки яких були критично проаналізовані й скориговані. Зокрема, результати переписів 1926 і 1937 років скориговано на недооблік населення, головним чином недореєстрацію дітей віком до 4 років, що було поширенням явищем на той час. Натомість офіційні підсумки перепису 1939 року потребували усунення необґрунтованих поправок, за рахунок яких кількість населення України було навмисно завищено на 803,6 тисячі осіб. Відкриття архівів наприкінці 1980-х років дало змогу встановити обсяги й структуру таких фальсифікацій, зроблених задля приховування реальних масштабів наслідків Голодомору.

Оцінку прямих (через надсмертність) і непрямих (дефіцит народжень) втрат населення на обласному рівні проведено в межах адміністративно-територіального поділу, який існував в Україні протягом 1932–1937 ро-

ків, зокрема для восьми регіонів України: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей та Молдавської АРСР. Необхідність переходу до рівня низових адміністративних районів зумовлена тим, що області на той час були великими за площею і включали території з різними природними й економічними зонами, відрізнялися за рівнем урбанізації, господарською спеціалізацією, рівнем колективізації та іншими соціально-економічними чинниками й політичними обставинами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Тому наступним етапом стало проведення оцінки втрат населення на районному рівні, зокрема виконано оцінку втрат через надсмертність в 1933 році для 392 районів у межах адміністративного поділу України станом на квітень 1933 року.

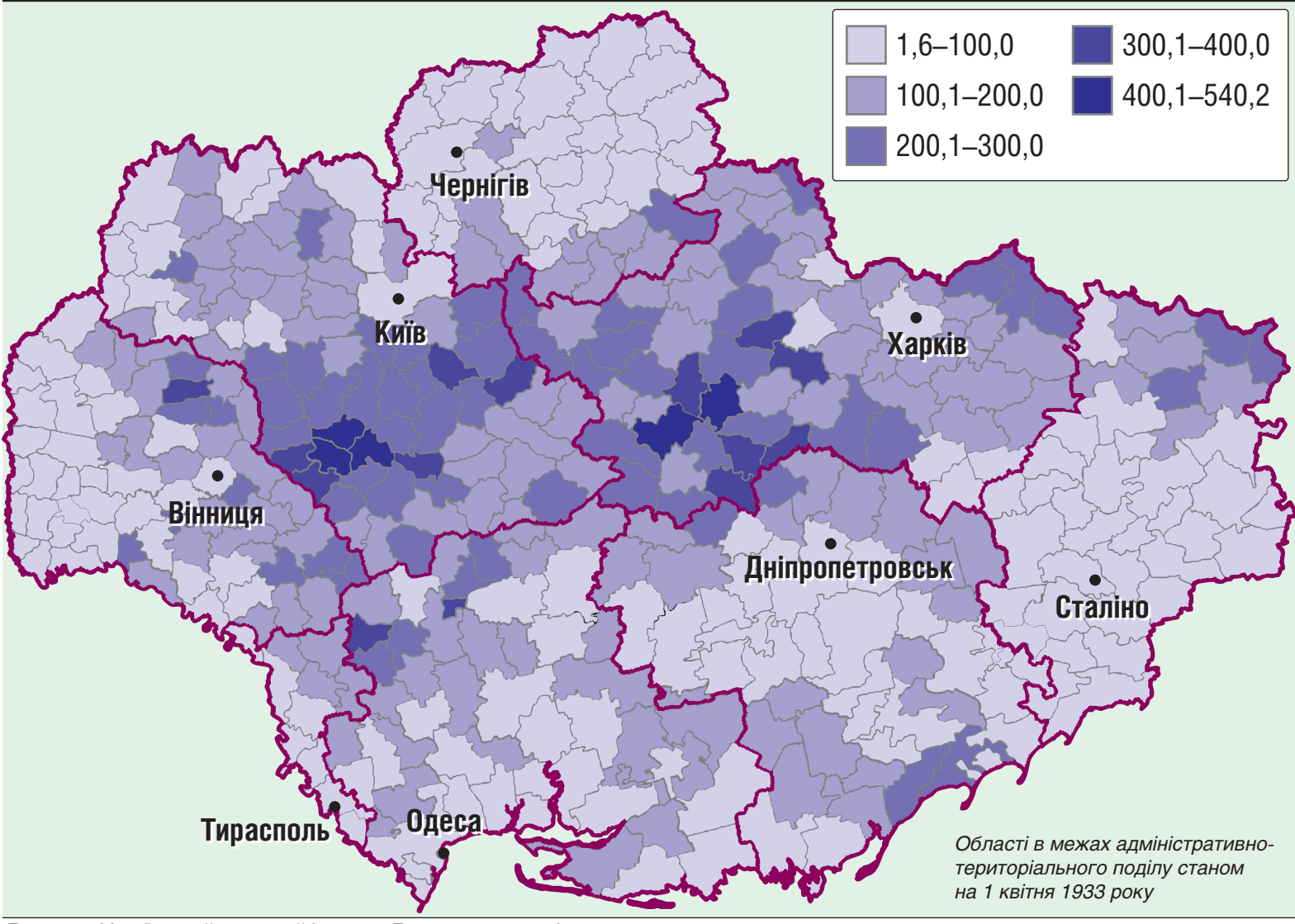
За результатами проведеного дослідження загальні втрати населення України внаслідок Голодомору оцінюються в 4,5 мільйона осіб, зокрема 3,9 мільйона осіб через надсмертність та 0,6 мільйона втрат ненародженими (табл. 1). Слід підкреслити, що ці втрати належать до періоду 1932–1934 років, оскільки і в 1934 році спостерігалася підвищена смертність, зумовлена наслідками голоду. Втрати сільського населення значно вищі, ніж міського, однак у містах втрати теж істотні. Зокрема, в 1932–1934 роках надлишок смертей сягає 3,6

ТАБЛИЦЯ 1. Демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 років				
	1932	1933	1934	1932-1934
Абсолютне число, тис.				
Надлишок смертей	250,0	3529,2	163,3	3942,5
Дефіцит народжень	67,1	267,7	251,2	586,0
У розрахунку на 1000 населення				
Надлишок смертей	8,0	119,5	5,9	133,5
Дефіцит народжень	2,1	9,1	9,0	19,8

райони Київщини й Харківщини, у хлібозаготівлях

демографії та соціальних досліджень НАН України створили електронний Атлас Голодомору

Карта 2. Втрати через надсмертність в адміністративних районах України внаслідок голоду в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: Український науковий інститут Гарвардського університету

мільйона серед селян та 0,3 мільйона у містах; дефіцит народжень становить 519 тисяч і 67 тисяч осіб серед міського та сільського населення відповідно. Максимум надсмертності (майже 90%) спостерігався в 1933 році, тоді як більшість дефіциту народжень припадала на 1933 і 1934 роки.

Результати дослідження виявили, що розподіл втрат населення у період голоду вкрай неоднорідний у регіонах, у різних областях кризові явища у відтворенні населення мали неоднакову інтенсивність. Таблиця 2 показує, що найбільших втрат зазнали Київська й Харківська області, на які припадає 54% загальних втрат України через надсмертність. У кожній з цих областей передчасно померли понад мільйон осіб.

Оскільки абсолютні втрати населення залежать від чисельності населення певної області, коректніше порівняння відносних показників втрат. Як показує карта 1, найвища інтенсивність втрат 1933 року спостерігалася на Київщині й Харківщині, яка становить 183,5 і 175,9 на 1000 населення. Друге місце на шкалі втрат посідають Вінницька, Дніпропетровська й Одеська області, втрати яких становлять від 90,0 до 117,0 на 1000 населення. Найнижчі втрати спостерігались у Чернігівській та Донецькій областях: 76 і 41 на 1000 населення.

Детальніші розрахунки на рівні адміністративних районів свідчать, що існують значні відмін-

ності у втратах населення не лише між областями, а й усередині окремих областей. Карта 2 показує, що вони не стосуються західно-східного чи північно-південного напрямків. Смуга найвищих втрат через надсмертність від голоду пролягає в Україні через райони Центральної України, її лісостепової зони. Ця смуга втрат не поширена на крайньому заході й охоплює переважно центральні та південні райони Київської та більшості районів Харківської областей (у межах адміністративного поділу 1933 року). Варіація показників втрат між районами в межах країни значна. Якщо відмінності між регіонами з максимальним (Київська область) та мінімальним (Донецька область) рівнями втрат становлять у середньому 4,5 рази, то міжрайонні показники лежать у

межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі Дніпропетровської області до 540,2 на 1000 населення у Тетіївському районі Київської області.

Аналіз на рівні районів дав змогу уточнити й поглибити наші знання про географію голоду та нерівномірність його наслідків. До переліку районів, які можна вважати локальними епіцентрами голоду, де надлишок померлих найбільший і становить від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення, належать: 8 районів Київської області — Тетіївський, Володарський, Ставищенський, Гельм'язівський, Ржищівський, Плисківський, Оратівський, Лисянський; вісім районів Харківської — Глобинський, Решетилівський, Опішнянський, Чутівський, Нехворощанський, Вели-

ко-Багачанський, Кишеньківський, Кобиляцький; Янушпільський район Вінницької області; Вільшанський і Савранський райони Одеської області (карта 2).

Максимальне зростання показника смертності від голоду 1933 року відбулося у районах, які не були територіями традиційно підвищеної смертності, тобто у найбільш постраждалих регіонах немає кореляції між районними показниками смертності у докризовий період та їхнім приростом під час голоду 1933 року. Наприклад, на Київщині в 1927–1929 роках показники смертності населення, що перевищували середньообласний рівень, спостерігалися переважно у північних районах Полісся (Олевський, Городницький, Чорнобильський). Натомість у роки голоду поліські райони Київщини постраждали менше, ніж райони, розташовані у центральній та південній лісостеповій частині області.

Міжрайонний розподіл втрат сільського населення через надсмертність у 1933 році дуже подібний до такого для всього населення, однак рівень втрат значно вищий. Високий рівень втрат серед сільського населення у 1933 році, окрім багатьох районів Київської та Харківської областей, спостерігався також в Янушпільському районі Вінницької області, Савранському й Вільшанському районах Одеської області, Мелітопольському та Ново-Васильківському — Дніпропетров-

ської області, Марківському й Старобільському — Донецької області.

Втрати міського населення помітно нижчі, ніж сільського. Ареали максимальних показників втрат серед городян (від 65 до 102 на тисячу населення) концентруються головним чином у районах Київщини та Харківщини, а також в окремих районах Чернігівщини.

Отримані результати дають підставу стверджувати, що регіональний розподіл втрат від голоду в 1933 році зовсім інший, ніж у 1921–1923 та 1946–1947 роках, під час яких постраждали здебільшого південні області України. 1933-го найбільше потерпіли райони не південних зернових областей, а лісостепові Київської й Харківської, які не відігравали провідної ролі у збиранні зерна та хлібозаготівлях, проте відзначалися нижчими темпами колективізації та отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики, що свідчить про специфічний характер голоду 1933 року.

Регіональний розподіл втрат населення України внаслідок голоду 1933 року — результат комбінованого впливу цілої низки політичних та соціально-економічних чинників, що потребують подальших глибоких досліджень, але деякі з них очевидні вже сьогодні. Ідеться про вирішальну роль політики, яку провадив Сталін та його найближчі дорадники у Москві стосовно України та її окремих регіонів. Попри протести місцевої радянської влади, центральний уряд у Москві наполіг на нереалістичних планах хлібозаготівель, а в умовах голоду, який виник у результаті цієї політики, віддав пріоритет у наданні продовольчих позик південним регіонам України як головним виробникам зерна.

Ця політика прирекла центральні райони України, де голод почався ще навесні 1932 року, на вимирання у значно більших масштабах, ніж це відбувалося на півдні республіки. На сході України, зокрема в Донбасі, де великі індустріальні міста отримували постачання з центральних, а не республіканських запасів, смертність була нижчою, ніж у центрі та на півдні.

Окрему політику влада провадила також щодо прикордонних районів України, намагаючись запобігти масовій втечі селян на територію Польщі й Румунії. Це позначилося на відносно низькій смертності саме у цих регіонах. Екологічний чинник, а саме наявність корму для тварин та неконтрольовані державою продукти лісу, допомогли населенню вижити на Чернігівщині та Київському Поліссі.

Електронний Атлас Голодомору не тільки подає результати вже проведеного дослідження. Він дає змогу і науковцям, і дослідникам-аматорам ставити власні запитання та провадити власні дослідження, порівнюючи створені мапи. У цьому, мабуть, найбільше досягнення проекту.

З електронним Атласом Голодомору можна ознайомитися за адресою <http://gis.huri.harvard.edu/>

ТАБЛИЦЯ 2. Втрати через надсмертність в областях України внаслідок голоду 1932–1934 років*		
	Абсолютне число, тис.	У розрахунку на 1000 населення
Україна	3942,5	133,5
Київська	1110,8	205,6
Харківська	1037,6	188,2
Вінницька	545,5	128,2
Дніпропетровська	368,4	100,1
Одеська	326,9	104,8
Чернігівська	254,2	93,8
Донецька	230,8	54,0
Молдавська АРСР	68,3	118,2

*Області в межах адміністративно-територіального поділу станом на 15 грудня 1933 року

РОДИННІ ІСТОРІЇ

Великий Голод не оминув жодної української родини. Про нього довго, надто довго мовчали, не згадуючи навіть на родинній кухні. Чи знаєте ви, чому у вашого дідуся — жодного брата-сестри, хоч він — з багатодітної родини?.. Відходять у вічність останні свідки страшної трагедії українського народу. Розпитайте своїх рідних, сусідів, що вони пам'ятають про Голодомор. Ця правда потрібна нам усім!

Євдокія ТЮТЮННИК,
«Урядовий кур'єр»

У Музеї історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка зберігається багато документальних свідчень минулих років. Є тут і спогади, записані викладачем університету Станіславом Мащенком зі слів його матері, колишньої студентки цього ж вишу, Ганни Мащенко. Та проста розповідь проймає до сліз.

Частіше помирали хлопці

На світлинах 30-х років минулого століття майбутні педагоги виглядають значно дорослішими, ніж нинішні випускники. І не тільки тому, що їм довелося багато пережити. Вони справді старші за віком.

«Я вступила до Чернігівського педагогічного інституту в 1931 році, коли мені вже пішов 23-й рік, — розповіла синові Ганна Мащенко. — Після школи-семирічки навчалася в агрошколі, яка готувала молодших агрономів, потім деякий час працювала, одночасно навчаючись на курсах підготовки до вступу у вузи. Лише переконавшись у правильності вибору професії, вступила на агробіологічний відділ педінституту».

Таку школу життя проходили практично всі студенти. На курс прийшло 75 чоловік, переважно вихідців із робітників та селян з не надто високим рівнем освіти. Тож вчитися усім було важко. Та й жили в умовах, далеких від комфортних: мізерна стипендія, холод у гуртожитку. Змерзли студенти привозили на підводах солому, якою набивали по два матраци кожному: на один лягали, іншим укривалися поверх ковдри. Втім, попри холод і недоїдання ніхто не пропускав занять, які щодня тривали упродовж чотирьох пар.

Молодість у всі часи кидала виклик обставинам. Однокурсни-

Ганна Білецька-Мащенко (сидить у центрі) з подругами — студентками агробіологічного відділення педінституту. 1934 р.

ки Ганни теж вірили, що труднощі тимчасові. Всі сподівалися на краще, не відаючи того, що найстрашніше вже на порозі.

Навесні 1932 року голод став нестерпним. «Майже щодня у вестибюлі інституту стояли домовини. Частіше помирали хлопці, бо дівчата якось були більше пристосовані до труднощів, — ці спогади все життя ятрили душу Ганни Юріївни. — Багато студентів покинули інститут. З 75 чоловік скінчили разом зі мною лише 13».

Ганна теж розуміла, що врятуватися зможе, лише покинувши навчання. З тим і пішла до заступника директора інституту. А він направив охлялу студентку із запискою, аби її прийняли на роботу в другу зміну до робітничої їдальні, де звільнилося місце мийниці посуду. Звідки була в нього така інформація — хтозна.

Але не притримав того хлібного місця для когось зі своїх рідних чи добре знайомих, а кинув рятівну соломинку чужій дитині — студентці, котра тепер могла допомогти і своїм подругам. Їжу, що їй перепадала в їдальні, приносила й дівчатам у гуртожиток. Вони теж познаходили роботу, бо тільки так можна було вижити.

Кожен день був заповнений ущерб: зранку — навчання, після обіду — робота. А до семінарів і практичних занять готувалися глибокої ночі при каганці. «Оце тобі відповідь, сину, чого у мене такі невисокі оцінки у дипломі...» — зауважила Ганна Юріївна.

Учні ходили пухлі від голоду

Та жменька студенток, що відлілила і дійшла до другого курсу,

почала працювати у системі лікнепу, де трохи платили і давали продовольчі картки. А у другому півріччі, на початку 1933 року, всі поїхали на педпрактику в сільську місцевість. Ганна працювала вчителем біології спочатку в селі Голубичі, потім у селищі Ріпки. Практиканткам видавали продовольчі картки, як і вчителям, та зарплату, адже вони фактично працювали вчителями. «Хоч і голодно було, але не смертельно, — розповідала Ганна Юріївна. — А люди довкола сильно потерпали. Учні здебільшого ходили пухлі від голоду, а багато дітей взагалі не відвідували школи. А які ж були чужі тоді люди! Прийдеш до учня додому, питаєш, чому він не ходить до школи. Відповідають, що хворіє від голоду, але вже буде скоро відвідувати заняття, бо корова

отелилась і вони зварили киселику. Запрошують мене до столу, бо думають, що і я голодна...»

Справді, милосердя тоді було на вагу життя. У розповідях більшості тих, хто пережив Голодомор, на покутті спогадів поряд з іконами стоять святі лики своїх і чужих, знайомих і незнайомих співгромадян, котрі ділилися останніми життєдайними крихтами...

У тому жахливому хаосі, зависнувши між життям і смертю, українці думали про майбутнє. Країні вкрай були потрібні вчителі. За третій рік навчання (1933–1934 р.) студентки освоїли програму за два курси. Іноді бувало по п'ять пар на день. Попри те колосальне навантаження Ганна продовжувала працювати у системі лікнепу. Вона керувала вже дванадцятьма лікнепівськими пунктами, завдяки чому мала заробіток, який давав змогу не вмерти з голоду.

Після третього, котрий водночас став і четвертим, курсу склали державний іспит з української мови. Ще важливішим було захистити дипломний проект. Ганна обрала прогресивну на той час тему «Проблема мутації в сучасній генетиці», яку захистила з оцінкою «добре». Тоді ще генетику не вважали псевдонаукою, час «груш на вербі» настав пізніше.

Ось і випуск та документ, котрий давав право працювати вчителем. «І лише у 1940 році довідку обміняли на диплом, коли я вже шість років викладала в школі. Такі були правила. Залишилась і довідка за 1940 рік, проте, що твій батько, Трифон Олексійович, закінчив заочно історичний факультет педінституту, вже працюючи директором Спаської середньої школи. А диплом так і не отримав, бо загинув під час війни», — закінчила свою розповідь Ганна Мащенко.

Подібні історії про всенародну Голгофу живуть у кожній українській родині. Розпитуйте старших, доки вони з нами...

ЛИСТ В ГАЗЕТУ

Синоვნій обов'язок

КНИГА ПАМ'ЯТІ. Андрій Склярук із Запоріжжя просить записати у список жертв Голодомору свою матір Палажку Кіндратіївну

Цей лист ми отримали у відгук на публікацію про акцію «Твій рядок у народну Книгу пам'яті», яку започаткував Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні». Його автор — Андрій Сергійович Склярук, літня людина, який пройшов Другу світову війну і пережив Великий Голод у 10-річному віці. А втім, надамо йому слово:

«Не знаю, як це зробити, я звертаюся до вас із проханням вписати прізвище моєї матері до Книги пам'яті жертв Голодомору. Палажка Кіндратіївна Склярук померла від голоду навесні 1933 року. Мені тоді йшов 10-й рік. Я разом з нею та батьком Сергієм Григоровичем жили в селі Свинарка Бабанського району Київської області (нині село Свинарка Уманського району Черкаської області).

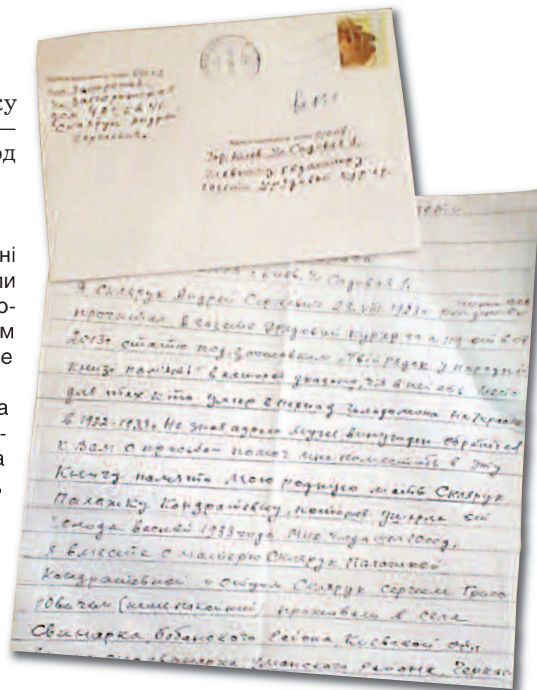
Якось зранку батько пішов у поле на роботу, а ми з матір'ю ще спали на печі. Я про-

кинувся і бачу, що вона ще спить, хоч зазвичай піднімалася дуже рано. Почав її будити, гукаю «Мамо! Мамо!», штовхаю її, а вона не відповідає і не ворухеться. Я до неї — а вона холодна! Я пішов до сусідів, а там у дворі — нікого. В цей час біля нашої хати зупинилася підвода, зайшов чоловік і питає, чи є мертві. Я відповів, що мамі погано. Вони зняли її з печі, подивилися і кажуть: «Синку, твоя мама мертва». Забрали її і відвезли кудись.

Прийшов батько з роботи і питає, де мама. Я йому все розповів. Тоді батько пішов дізнатися про маму. Йому й сказали, що вона похована на кладовищі села Свинарка у спільній могилі.

У 16 років я поїхав із села і нині живу у Запоріжжі, але в село інколи навідуюся. На тій спільній могилі стоїть один великий хрест. Скільки там поховано людей і хто саме, ніхто не знає й досі...

Моя мати Палажка Кіндратіївна народила і виростила мене, врятувавши від голодної смерті. А сама померла у молодому віці. На жаль, я навіть не знаю дати її народження. Вважаю своїм синовнім обов'язком залишити спогад про неї не тільки для себе, а й для інших людей. Вона заслужила, аби її ім'я було внесено до Книги пам'яті жертв Голодомору».

Від редакції.

Оперилюючи цього листа, ми дуже сподіваємося, що ім'я Палажки Кіндратіївни Склярук знайде своє місце на сторінках Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років у томі Черкаської області.

Гадаємо, що записування сімейних історій та документація спогадів очевидців Великого Голоду триватиме. І до цієї справи долучиться молоде покоління українців. Правда про історію власного народу потрібна нам усім, аби трагедії не повторювалися.

ТЕРИТОРІЯ СЛОВА

«Марія» йде до українців

ЗНАХІДКА «УК». Перший роман про Голодомор у 1934 році створив волинський Гомер Улас Самчук

Інна ОМЕЛЯНЧУК,
«Урядовий кур'єр»

Сьогодні його «Марію» можна (і навіть слід би кожному українцеві) придбати навіть через Інтернет, щоб, як і «Кобзар», тримати на покуті в рідній хаті. А от у минулому столітті про цей роман знало обмежене коло людей у Західній Україні. Написаний у 1932–1933 роках, уже в 1934-му він уперше вийшов друком у тодішньому польському Львові: і звісно, що в радянську Україну тоді не потрапив. У 1941-му, коли твір перевидали вдруге, цьому завади-

ла війна. А далі... в забутті надовго залишився не лише твір, а й автор — уродженець села Дермань, що нині в Здолбунівському районі на Рівненщині. І лише в 1991-му «Марія» втретє побачила світ у незалежній Україні.

Цікаво, що вже у 1994-му роман (і теж уперше!) мав своє сценічне втілення: у Рівненському обласному музично-драматичному театрі створили потужну й унікальну в своєму роді драму «Сльози Божої Матері». Так-так, саме Божої, адже роман має біблійний підтекст: він складається з трьох книг. І навіть ім'я го-

ловної героїні автор обрав не випадково: мати Ісуса Христа — збірний образ українських жінок, яким присвячено роман. «Матерям, які загинули голодною смертю в Україні в роках 1932–1933...» — так написав Улас Самчук.

Виконавець ролі Корнія (другого чоловіка Марії), нині народний артист України, лауреат Шевченківської премії Володимир Петрів, пригадує:

— То була моя улюблена роль, так би мовити, етапна робота. Річ у тім, що моя мама родом із Дніпропетровщини, в її родині було 11 дітей, і

«Я не тому письменник українського народу, що вмію писати. Я тому письменник, що відчуваю обов'язок перед народом...»

Улас САМЧУК

безжалісні жорна голоду не пошкодували їх. Ті жахливі речі, описані мамою, стояли перед очима, коли працював

ДОСЬЄ «УК»

Улас САМЧУК. Народився 20 лютого 1905 року в селі Дермань тодішнього Дубенського повіту Волинської губернії. В 1941–1943 роках редагував газету «Волинь» у Рівному. В 1944–1948 роках жив у Німеччині, з 1948 року — в Канаді. Помер у Торонто в 1987 році. Автор трилогії «Волинь», романів «Марія», «Батько і син», «Гори говорять», «Юність Василя Шеремети» та інших.

над роллю. І сьогодні добре пам'ятаю останні слова Корнія на цій землі: «Можливо, ще виживе, може, ще буде, не зникне наш рід...» Про що він говорив, коли вже знав, що голод забрав усього його сім'ю? Звісно ж, про Україну, в незнищеність і щасливу долю якої щиро вірив Улас Самчук.

На жаль, титан українського духу не довжив до незалежності своєї держави. Але разом із «Марією» повернулося із забуття і його ім'я: Улас Самчук постав у бронзі на рівненській Театральній площі. А ще у Рівному з'явився його музей. Сюди часто приїжджає з Канади подружжя Соколиків — розпорядників спадщини письменника, — яке поповнює колекцію новими цікавими експонатами, тут проходять вечори його пам'яті, тут ніколи не згасає Уласова свіча.

Торік міська влада Рівного започаткувала літературну премію імені Уласа Самчука. Її першим лауреатом став рівненський письменник Євген

Шморгун — великий поціновувач і сподвижник волинського Гомера, який переконаний: «У ХХ столітті потужнішого українського письменника просто не було. Дай нам, Боже, ще хоча б одного такого волиняка, який навколо нас створив би ось таку велику Україну — вона тепер і в Канаді, і в Австралії, і в Америці, — його публіцистикою захоплюється весь світ!»

А на літературних вечорах «Уласова свіча» презентують нові книжки з бібліотечки Уласа Самчука про його соратників — Харитю Кононенко, Олега Ольжича, Євгена Маланюка. Цю подвижницьку справу робить невтомний Євген Шморгун і повертає з небуття ці імена всій Україні. Він розсилає скромні книжечки на південь і на схід і отримує звідти найцінніший скарб — листи людської вдячності.

Премія ж імені Уласа Самчука, як на мене, має повне право стати всеукраїнською. Волинський Гомер більш ніж достойний такого пошанування...

А до Голодомору Марія (Ярослава Мосійчук) та Корній (Володимир Петрів) жили нехай і нелегким, але повноцінним життям, бо любили одне одного

Театральна афіша 1994 року

Серп і молот принесли голод

ФОЛЬКЛОР. Перенесені страждання знайшли своє відображення в українській народній творчості

Олена ІВАШКО,
«Урядовий кур'єр»

Свідчення, документи, архівні дані, жахливі фото — чи не вичерпні докази Голодомору в Україні 32–33 років минулого століття? Якщо їх не достатньо скептикам, варто звернутися до народної творчості. Фольклор є виразником народної самосвідомості і відтворює влучним українським словом мрії й сподівання народу, його біль і переживання. Адже відомо, що усна народна творчість становить поетичну біографію народу, історію його трудового життя, боротьби за волю і незалежність. Творчість віддзеркалює саму душу народу. Тож і тема Голодомору знайшла відображення в українському фольклорі.

Народна творчість про Голодомор 1932–1933 років одна з найменш досліджених. Чи не єдиним дослідником мудрості часів колективізації та Голодомору був Ігор Васильович Бугаєвич, після смерті якого видавництво «Український письменник» випустило у 1993 році фольклорну збірку «Дожилися Україна...». В ній автор зібрав і прокоментував український фольклор періоду Голодомору. І цей унікальний матері-

ал — одне з найправдивіших свідчень голоду 1933 року.

Ігор Бугаєвич дуже шанував кобзарське мистецтво і сприймав його як героїчний епос українського народу. Він особисто був знайомий з кобзарем Єгором Мовчаном, автором «Думи про голод». Ігор Васильович провів дав старенького кобзаря в Будинку актора під Києвом, довго з ним розмовляв і якось попросив надиктувати слова «Думи про голод». Та зробити це кобзар навівся тільки після того, як Ігор Васильович поклявся ніколи, ні за яких обставин, нікому не розповідати, звідки ця «Дума» стала йому відома.

Було це в 1967 році. Через рік кобзаря не стало. Понад 20 років зберігався текст «Думи про голод» у Ігоря Бугаєвича. Вперше вона була опублікована у Варшаві газетою української діаспори «Наше слово» в 1989 році. Хоч окремі рядки думи «розійшлися» на прислів'я ще у 1930-ті роки:

*В 33-му году
Іли люди лободу,
Пухли люди з голоду —
Помирали на ходу.
Отощали усі люди,
Падали, як мухи,
Кропивою-лободою
Не наповниш брюха.
Хліб качали-вимітали —*

*Весь народ сумує,
А великий голова
Мовби і не чує.*

Прислів'я, приказки та частівки про важку селянську долю і голод почали з'являтися ще за часів колективізації. І хоч наприкінці 1920-х років село ще так сильно не голодувало, селяни вже відчували загрозу. І висловлювали свої побоювання відповідно:

*Сталін хліба захотів,
та й придумав куркулів.
Всюди плач, усюди крики,
селян учать, як їм жити.
Буксир хліб увесь зібрав,
щоб мужик скоріш здихав.
Свині нині не кричать,
не реве худоба,
Викинь зуби на полицю
та й лягай до гроба.*

Матеріали усної історії дослідили в своїй праці автори з Врадівки Микола та Анжела Сарахани. В книзі «Нариси з історії Врадівки» вони не тільки розповіли про жахливі факти голодомору на території району та його наслідки, а й навели приклади реакції людей на ті події. У Врадівському районі, за приблизними даними, від голодомору постраждали 19 населених пунктів, близько півтисячі людей. Деякі села були занесені до «чорних дощок».

Дані усної історії свідчать, що в самий розпал голоду, тобто навесні-влітку 1933 року, виконання співажок, пісень, віршів про голод не було надто поширеним у селах. У людей просто не вистачало сил на творчість. В умовах, коли голод поставив людину на межу загибелі, всі душевні сили витрачалися на думки про їжу. Але прислів'я все ж таки з'являлися. Наприклад, такі: *Всі видали, як голодали. Не милий світ, як пустий живіт. Від голоду у дитини присох живіт до спини. Покійні не голодують. Серп і молот принесли голод. При комуні — пусто в клуні. Кулак у нас той, хто на кулаку спить.*

Також у книзі наводять автори і тексти частівок, які з'являлися у різні часи починаючи з 1920-х років і до кінця 1930-х. Причому найчастіше співанки й вірші про голод виконували діти, адже вони менше, ніж дорослі, відчували небезпеку подібних дій.

** Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком
І коняка з одним оком,
І корова без хвоста.
І комора пуста.
Ні овечки, ні свині.
Тільки Сталін на стіні.*

** Масло, пшеницю
Вивезли за границю,
Ячмінь та овес
Згнів МТС.
Не дивуйтесь, добрі люди, —
Завтра з вами таке буде.
* Одна лопата, два кулі
Записали в куркулі.
Взяли півня і курки
І загнали в Соловки.
* Ой, яблучко на чотири часті —
Нема хліба на Вкраїні!
При совєцькій власті!
* Коли встав би Махно —
Не дав би комуністам
Хліб мужицький відбирати
І в комуні їсти.
* Їде Сталін на тарані.
Дві сільодки у кармані.
Цибулиною поганяє —
Америку доганяє.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.*

Історія усної народної творчості про голодомор нагадує відому притчу про тирана, який збирав податки. Тричі він посилав своїх чиновників з'ясувати, як реагують люди на свавілля. І щоразу піддані ридали й кляли долю. Тиран перестав стягувати податки лише тоді, коли люди стали сміятися та веселитися. В Україні відбувалося гірше: ані слова, ані гумор крізь сльози не зупинили тирана і жахливу машину Голодомору.

ОПОВІДАННЯ

Остання Паска

Руслан НОВАКОВИЧ
(скорочено)Малюнки
Геннадія
НАЗАРОВА

Якби мати знала, яка в мене біда,
Вона б передала горобчиком хліба...
(З народної пісні)

Григор довго лежав з розплющеними очима і дивився в стелю. Потім підвівся і сів на лаві. На столі лежала дошка. Це була заготовка для ікони. На білому левкасі вже видні обриси Бога.

Господар оселі, Григор Титаренко, був іконописцем, або, як сам себе називав, богомазом. Бо ж, казав, іконописці — в столицях, а ми — люди прості. Колиш він учився в такого ж богомаза Петруся Підлатайла у волості. На селі працював без викрутасів. Як немає липової дошки, бере соснову. Сам витеше, напише образ, а потім із сухозлотиці ризи припасує. Такі ікони називав шелестухами. Як немає дошки підходящої, то на полотні добромую малює.

На Вознесенні гостював Григор у сусідньому селі, у Верхоглядах, — там саме храм був. Батьюшка отець Сампсоній як побачив його на обходженні, гукнув: «Грицю, зайди до мене після служби!»

Матушка частувала скромно, бо вже тоді люди затягували паски. Із худоби у настоятеля сама корівка лишилася, та ще пес. Активісти в колективізацію все позабирали: і скотину, і сірячину. Не зглянувшись на восьмеро душ дітей. Добре, що хоч церкву не зачепили.

— Я вже, Григоре, й сам думав йти до тебе, бо діло маю. Якась проява, братику, вкрала образ Спасителя з храму. Давній був образ, під окладом срібним. Я його завжди на Паску на аналой клав. Оце хтось після Великодня поцупив. Хочу просити тебе написати нам нову ікону.

— Зроблю, отче. Тільки... якби в місто по фарби добрі з'їздити.

— На фарби я тобі гроші зараз дам, а за роботу якось домовимось, гаразд?

— Домовимось, аякже, — усміхнувся Григор. — Тож благословіть!

Отець Сампсоній поблагословив майстра і виніс зі світлиці два срібних царських карбованці.

У Верхоглядах жили особливі люди. Добрі, роботящі, вірні Богові селяни спасли свій Вознесенський храм від закриття. Влада хотіла там комору зробити. То люди зібралися і за день толокою поставили нову комору. Отакі вони, що без Бога — ні до порога!

Невдовзі Григор побував у місті і наміняв у художній артілі славних фарб і французького терпентину.

Вже давно не чути веселого дитячого сміху на вулиці, гомону молоді на колодках, співу в оселях селян. Не чути й погонича, що вертає череду в село. Осінь надворі, а жодного тобі весілля. Лиха осінь 1932-го, недобра.

Коли Григор виходив до криниці або далі в ліс — по листя, по

гриби, по жолуді (що трапляється, те і їв), — здавалося, земля хитається під ногами. Так тремтіли ноги. Одна нога від народження була коротшою — від того і спину перекосило. Тож ніхто з дівчат не пішов за нього заміж. І в армію не згодився, та і в колгоспі інваліди кому потрібні?! До комітету незможників не прийняли, бо анти-соціальний елемент — богомаз, і крапка.

Так і жив Григор осібно на краєчку селища, працею власною на хліб заробляв. Коли ікони менше стали замовляти, почав тарілки розписувати, фотокартки розфарбовувати кольоровою тушшю, ложки й копистки різати. Земля — ота, що з діда-прадіда, — забрана ще в 1929-му. Лишилися город біля хати і порожня комора. Вона й раніше за майстерню слугувала, а як активісти інструменти позабирали, відтоді стоїть пустою. Попотужив тоді майстер за своїм реманентом, бо то ж хліб насущний. Проте кому зараз ті ложки потрібні, коли миски порожні?

Сили було обмаль, за літо лише прорисув¹ накреслив. Та й то попомучився — руки терпли. І ось тепер дошка лежала на столі, чекаючи натхнення й сили майстра. Раптом за вікнами почувся гомін, завалував хазайський пес, і двері рвучко прочинилися. В шапках і кухайках до хати увалилися активісти-комнезамівці. Попереду — їхній голова Йосип Патлатий з батогом. Позаду — четверо незможників і сільський комсомолец Матвій Сивокін з металевою спицею в руках. Такі бригади на селі називали «буксирами», бо тягли з осель усе, що трапляється їм до рук.

— Ну що, Титаренку, сам здаєси хліб державі чи шукати мусимо? — не привітавшись, голосно запитав Патлатий.

— Так ти ж, Йосипе, ще ген коли позабирав... Де ж воно візьметься знов? — розвів руками господар.

— Брешеш! Де закопав зерно?! — перейшов на крик Йосип і тицьнув Григора пужалном у груди.

Григор ледь втримався на ногах, вхопившись за край печі.

— Шукай, — процідив крізь зуби. — Немає нічого.

— Ану, хлопці, понишпоріть по кутках! — скомандував начальник.

Комнезамівська мишва розбіглася хто надвір, хто на горище, а Матвій давай штрикати списом долівку.

— Немає нічого, кажеш? А ще, бач, живий! Нівроку дядько!

Патлатий стояв посеред хати, як скеля. Широко розставивши ноги і підперши боки джими кулаками, він суворо дивився на Григора.

— Хто підгодовує тебе? Відповідай!

— Ще, дякувати Богу, птахи літають, а в лісі де-не-де гриба знайти можна, — наче виправдувався Григор.

— А це що? — Йосип підійшов упритул до столу і вп'явся воловими очима в образ. — Знов за старе? Кому малюєш, сучий сину? Га? Можє, маєш зв'язки з антидержавними елементами? Кажі, влада питає тебе!

— Пишу для себе. Я ж одинак, мені ні на кого дивитися. А помиратиму — то ж з Богом...

— Брешеш, церковнику! На продаж малюєш?! — від люті очі комнезамівця виричалися, нижня щелепа затремтіла і, стиснувши (аж хруснуло!) пужално, той заніс його високо над дошкою.

— Стій! — Григор схопив обома руками Йосипа за лікоть. — Не руш, бо матір твою з того світу прокляне!

Патлатий завмер на мить. Потім, відштовхнувшись майстра, опустив батіг на його плечі. Григор, обхопивши лису, мов макогін, голову руками, прихилився долі. Батіг свистів у повітрі, ще і ще караючи захисника святині. Коли той упав під лаву, начальник копнув його чоботом. Перетрощивши весь посуд у миснику, він перейшов до вікон. Все, що стояло й виблискувало на підвіконнях, попадало вниз. Розлилися фарби, полетіли палітри, посипалося скло.

Розлючений, що згадали матір, яка до кінця днів співала в церковному хорі і не сприймала атеїстичної пропаганди, Йосип вискочив з хати. За ним Сивокін і активіст з торбинкою лляного насіння.

Вилізши з-під лави, Григор перехрестився і поцілував спасенний образ. Потім заходився швидко збирати фарби, що їх можна було ще врятувати. Головне — зібрати олію. Без неї пігменти перетворюються на камінь. Для розведення фарб він використовував лляну. Вибравши сьак-так уціліле, решту злизував язиком. Олія разом з глиною, якою була підмазана долівка, здалася йому смачною.

Григору жалко було фарб. Він, долаючи біль (забився плечем, як падав), швидко позбирав те, що вціліло. Дякувати Богу, багато склянок просто перекинулися і залишилися лежати на долівці цілими. А з тих, що побилися чи потріскалися, він скидав фарби в порожні пляшечки і горнятка, що були приховані на горищі.

Трохи оговтавшись, почвалав за село. Пожував корінець кульбаби, та від нього ще більше захотілося їсти. Розставивши петлі на зайців, пішов до лісу. Намагався знайти якусь ягідку, та дарма. Голодні люди повизбирували їх ще зеленцем.

ДОСЬЄ «УК»

Руслан НОВАКОВИЧ. Народився 1967 р. Дитинство і юність провів у Полтаві, де 1984 р. закінчив середню школу №6. В тому ж році почав співати в хорі Спаської церкви Полтави. У 1988–1994 рр. — навчання в Київському медичному інституті ім. О.Богомольця. Студентом брав участь у дослідженнях Ближніх печер Києво-Печерської лаври і Звіринських печер у Києві. 1994–1997 рр. — навчання в Українській військово-медичній академії.

У 1994 р. організував і зареєстрував православну громаду на честь преподобного Агапіта Печерського при київському медінституті. З 1994 р. і досі — староста храму прп. Агапіта Печерського. З 2009 р. — диякон, клірик храму. Випускник Київської духовної семінарії.

Проза друкується в «Літературній Україні», журналах «Мгарський колокол», «Дзвін», «Січеслав», «Березіль», «Неопалима купина». Член Міжнародного клубу православних літераторів «Омілья».

На галявині зустрів десятирічного Ванька, свого похресника. Одяг висів на ньому як на опудалі. Не одяг — шмаття (все путне давно виміняв на хліб).

— Драстуйте, дядьку Грицю! — привітався хлопчина.

— Драстуй, Ванько! — втомлено промовив Григор і сперся на соснину. — Знайшов гриба?

— Ні... Нема ніде, а далеко я боюся йти, — сумно відповів малий. Він підійшов ближче і, дивлячись Григору в очі, тихо промовив:

— Дядьку Грицю, зловіть мені білочку... Вона, капосна, горішки поїла... Ті, що я приховав... Тепер... я її з'їм.

Дорогою, як вони верталися з лісу, малий запитав:

— Дядьку, ви Бога малюєте... Він вам помагає?

— Аякже!

— То ви не помрете з голоду?

— Того не знаю... Але з Богом не страшно і помирати...

— А мені дуже страшно...

Григор зупинився, бо Ванько зненацька забіг наперед і простяг руки до майстра.

— Дядьку Грицю, подивіться на мої руки! Я зможу ними малювати? Навчіть, бо... я не хочу вмирати...

Григор схилився над його долонями, наче вивчаючи їх.

— В руках хисту не бачу, але... спробуємо. Побачимо, який з тебе підмайстер'я.

Вже при вході в село Григор помітив, що похресник припадає на ногу.

— І ти кульгаєш?

— Та... третього дня об'їждчик, дядько Різун, побив...

— А за що це він так?

— Бо не хотів йому сестричку віддавати. Вона як помирала, то мене за руку тримала. А потім наче стрепенулася... й затихла. Я очки їй закрив і довго плакав. Вона ж останньою померла. Ми так за руки трималися, допоки вже сестричка почала холонути... А тут Різун підводою у двір. Каже мені: «Паняй звідси». А я йому: «Самі паняйте». То він мене бато-

гом, а тоді ще й пужалном по спині та по литках. Ледь утік від нього. Страшний Різун, лютий, як смерть. Тато не любив його, казав, що на ньому хреста нема.

— Е, той за гроші й рідного батька закопає.

— Татко ще раніш собі ямку в садку викопали... біля мамі. А як приставилися, то ми з сестрою тягли в ряднині і скоріш у ту могилку загребли, щоб Різун не побачив.

— А сестричку він забрав таки?

— Забрав... Я простежив за ним аж до ями, що ото під лісом. Приховався в кущах. А як він поїхав, то витяг Галю з прірви і поніс додому. Там біля тата з мамою поховав.

— Як же тобі не страшно було?

— Страшно, дядьку Грицю, ще й як! З ями хтось стогнав і хрипів. Добре, що Галя недалечко покоїлася... В мене і зараз жижки тремтять, як згадаю...

Григор обняв хлопчика за плечі і притулив до себе. Деякий час вони йшли мовчки.

— Дядьку Грицю, чуєте? — знову заглядав в очі хрещеному. — Коли я помру... то ви той... мене теж біля моїх поховайте. Добре?... Я так не хочу в оту страшну прірву котитися...

Григору аж запаморочилося... — Ходімте, я вам покажу, де це...

— Ні, синку, не зараз... Ходімо краще до мене, я щось тобі дам.

Йшли повз оселі-пустки...Одні хати зяяли битими шибками, інші — навхрест забиті дошками. Вони минали всіяні горбочками подвір'я, і запах свіжої землі, як запах крові, нудив їх.

У хаті господар дав малому ковтнути олії з-під фарб. Потім зігрів у печі дубової юшки: так він називав вариво з жолудів і дубової кори. Ще різні корінці замість приправ.

Зігрівшись, Ванько розповів хрещеному про сусідську дівчину Дусю, яка мала божественний голос. Її всі знали. Як залізе Дуся на деревину, та як заспіває — все

¹ Обриси, контури майбутнього сюжету. — Авт.

ОПОВІДАННЯ

село прислухається. А це рідна тітка до себе не пустила, бо ж своїх дітей нічим годувати. Померла під тином Дуся... А ще розповів про діда, який лежав на порозі і кричав: «Віддам хату за хліб!» Кілька днів кричав, поки Різун його не вивіз.

Минув другий тиждень, як... Григорій заслаб. Під вечір його лихоманило, і тоді він кутався в рядна і, дивлячись на недописаний образ, благав: «Господи, угаси вогневицю!». Довгий час спав сидючи, бо як ляже — кашель хапав за горло і вивертало легені. Дров ніколи вдосталь не було, і Ванько не знав уже, чим вкривати хрещеного.

Пошук хліба насущного ліг на плечі малого. Він спускався стежкою на луки і вдивлявся в поріділі трави, вивчаючи їх, мов справжнісінький натураліст. Невеличке дрібноквітчасте зіллячко, яке в селі прозивали «вдовиними слізками», чомусь запахло йому кислим молоком, нетреба — пивом (батько був живий — дозволяв язика вмочити). А от від деревю і хвилівника нудило...

Та найбільше Ванько любив заходити до лісу... Ото з того краю, де клени. Їхнє жовте листя пахло печеною картоплею. Він згрібав листячко долонями і підносив до обличчя. Такої миті йому пригадувалися і тато, і мама, і сестричка... і миска з їжею на столі.

В їжу тепер ішло все: листя ліщини, жолуді, вишневий глей, равлики з річки, кропива, щиріця, гриби з лісу (як повезе!) чи печериця з гнойовища. Коли прийшли перші заморозки, клени і тополі поскидали своє листя. Ванько збирав його до купи і ніс до хати, де сушив на печі, складав у лантухи і, теплыми ще, обкладав Григора. Сунув дядькові під боки, аби зігріти його хворі груди.

Інколи в петлі втрапляла звірина. Попадався заєць, їжак, а найчастіше ховрахи. Хлопець варив м'ясо, а шкурки здавав на заготпункт. За одну давали склянку борошна або крупи. Інколи, як пощастить, розгребе мишачу нору та вибере з неї зернини.

Коли Григору ставало краще, він навчав хрещеника свого ремесла. Ванько вже добре відрізняв кармін від кадмію, кобальт від ультрамарину, умбру від запису хрому. Вчився малювати на долівці. Вирізвав ножем візерунки, а потім вугликом ретушував. Він був здібним учнем і, врешті-решт, знесилим богомазом доручив малому домалювати ікону. Та, крім натхнення, — аби сили. А в нього сили тої як кіт наплакав.

Невдовзі випав сніг, залютував мороз. Отепер треба було Ванькові попобити ноги в пошуках їжі і дров. У лісі страшно, а в селі ще страшніше. Пройшла чутка, наче на іншому кутку Юхим Ялівець людей їсть (собаки і коти давно десь пощезли)...

Було поталанить, як у сарах і хатах осиротілих ослін чи ночки, чи яку деревину знайде. Все зникало в печі. Одне поперед одним, хто ще дихав і мав змогу вилізти з двору, шукали селяни харч і обігрів.

Десь під Різдво Ванько закінчив образ. У центрі — Христос у червоній туніці, перед ним порожній гріб, а обабіч нього ангели навколішки, теж у червоному. Все зробив, як велів майстер, окрім однієї деталі. Замість хоругви в лівій руці поклав на долоню Христу велику паляницю. Реакція Григора була несподіваною для підмайстер'я:

— Гм... гм... Може, й так хай буде, — задумливо проказав Григорій, розглядаючи дошку з різних ракурсів...

Коли на колгоспній фермі... Копухла з голоду прибиральниця Митрівна, Йосип Платий наказав Ванькові йти до корів. Удень хлопець вибирав гноівку, ввечері чеберяв додому. Інколи йому вдавалося винести в кишені глечик від коров'ячої трапези. Він його ніс дядькові, радіючи, що тепер той швидше одужає. Це була неабияка їжа!

Миючи вим'я (справжнє свято, коли доручали), він припадав спраглими вустами до дійки і ссав, як телятко. Та ось чулись чийсь кроки, і вже мусив облизуватися і займатися своїм ділом. Боронь Боже, побачать! Кілька разів він, ризикуючи життям, здоював молоко в глечик. Для цієї справи мав спеціально пришити кишеню зісподу кухайки. І, як до рідного батька, ніс те горнятко хрещеному.

Одного разу хлопчик не помітив гілляки під снігом і бехнувся грудьми прямо на ту деревину. Коли підвівся, холоші були мокрими. Нахилившись, Ванько почав збирати череп'я і облизувати ще тепле молоко. Раптом, підвівши голову, в декількох метрах від себе побачив Ялівця. Щетина вкривала весь його вид, а з-під кудлатих брів виричалися хижі, воістину нелюдські очі. Юхим був так близько, що здавалося — вже кінець. З усіх сил Ванько замахнувся і пожбурих розбитим глечиком в Ялівця. Глечик влучив людожеру прямісінько в пику. Той зупинився і схопився за мордяку руками.

Ванько, не гаючи й миті, розвернувся — і навтьоки до ферми.

Григорій тоді не дочекався малого, бо прийшлося тому почувати на фермі. Хлопець з'явився аж наступного дня, минаючи обійстя Ялівця десятою дорогою.

Зате на Різдво в них була справжня кута. Без меду, без маку і без узвару, але із справжньою пшеничною. А все дякуючи миші, що вилазила з колгоспної клуні, де лишалося трохи посівного зерна. Ванько ловив її шапкою, а потім, натискаючи на щелепи, витрушував з рота збіжжя. Після цього він підносив малу назад до шпарини, і вона зникала в темряві. Попогуцав він на морозі, дожидаючи нового «транспорту». Чи то була одна миша, а чи їх було кілька, Ванько не зауважив. Проте шапка знову летіла на сніг, хлопець падав зверху і обережно шукав у ній спантеличеного звірка. Так було, допоки миша не знайшла іншого шляху. Але у Ванька в кишені вже була жменя пшениці.

Григорій проспівав слабим голосом тропар Різдва і перехрестився до ікони Воскресіння.

— Слава Богу, до Рожества дожили, дай, Боже, і на Великдень розговітисся!

Сказав, а всміхнутися вже не вистачило сили. Ванько тихесенько заколядував і підніс хрещеному ложку куті.

На Водохреща в петлю заліз заєць. Майстер з учнем тиждень розкошували. Потім доїли всю вохру і оливу від фарб. Більшість пігментів, особливо такі, як кіновар та свинцеві білила, були, на жаль, отруйними...

І як вони пережили ту страшну зиму, один Бог відає...

Григорій навчав Ванька не лише художнім премудростям, а й молитвам. «Титаренки з діда-праді-

да при церкві були, — казав Григорій. — А хтось із пращурів і був тим титарем, що від нього рід назвався».

Тільки-но зійшов сніг, у повітрі почувся весняний дух, Григорій став лаштуватися в дорогу. Хвороба відступила, і ноги почали нарешті слухатися (як були пухлі, й до вітру не міг вийти), вже і в чоботи влазили. Дякував Богові й хрещенику за пережиту голодну зиму. Хоч на них чекала така ж сама голодна весна, проте Великдень був не за горами. Похристосуюмося, а там як Бог дасть, думає майстер. Але ж до Паски треба образ замовнику віддати. Тому і заходився він збиратися.

Як зійшло сонечко і випав напрочуд ясний погожий день,

межно добрі, але з якоюсь глибокою тугою в глибині. Обличчя ж китайця, кольору опішнянського глека, мов маска, не видавало жодних емоцій.

— Кудя йдеш? — запитав військовий.

У Григора легенда про всяк випадок в пригоді...

— Йдемо, товаришу начальнику, у Верхогляди... До сестри моєї... Вона тута заміж вийшла, а з осені дуже хворіла, тож хочемо провідати.

— Верхогляди дорога закрит, — телеграфним стилем пробубонів китаєць. — Режимная територія, панімаєш?

— Так-так, товаришу начальнику, авжеж, ми режим не порушимо. — Григорій зробив крок на зустріч військовому. — А мо',

пустите до сестри? Ми швидко, туди й назад!

— ...Самогонка єсть? — після невеликої паузи процідив той.

— Ні, — опустив плечі Григорій. — Звідки ж їй взятися, як і хліба немає?

Титаренко схилився на свою коротшу ногу й наче поменшав.

— Тогда пошьол своя дорога! — скомандував китаєць, і жоден м'яз на його обличчі не сіпнувся.

«Сірячина», що досі мовчки стояв поруч, схопив Григора за плечі, повернув у протилежний бік, добряче струснув і, голосно вигукуючи: «Ходи, ходи, ходи геть!», прощтовхав кілька кроків шляхом. При цьому він встиг прошепотіти на вухо: «Долиною наліво підете». Хлопець побрів услід.

Відійшовши з півверсти від вартових, подорожні повернули, як було сказано, зі шляху лівіше. Стежка стрімко збігала донизу. Ниви стояли неорані, бо посівного матеріалу селянам не лишили. А чи ж буде кому сіяти, подумалось Григору, як уздрів за переліском перші хати...

Село зустріло їх незвичною тишею. Вимерлі хати, порожні хліви й сажі, й собака ніде не гавкне. Колись у ці дні курилися димарі, жінки вчиняли паски, красили крашанки, прибирали оселі, докучж села стояв передсвятковий аромат великодніх страв. Не впізнати тепер села, воно оточене і взяте на «чорну дошку» за саботаж хлібозаготівлі.

На одному з подвір'їв вони побачили діда, що лежав біля криниці. Ліз, видно, бідолаха з хати до води, та так і не напився перед смертю.

У центрі села стояла церква, а метрів за двісті від неї хата настоятеля. Туди їм і треба. Підійшовши до дверей, гукнули. Відповіді не було. Григорій зайшов усередину і побачив людину, яка лежала на лаві. Тіло було накрите рядниною, але по спідниці, що висмикнулася з-під рядна, здогадався, що то жінка. Він вискочив мерщій з хати і, взявши хлопця за руку, повів його на церковний двір.

...Малі і старі, матері з немовлятами, дівки і парубки, кремезні дядьки з бородами, скоцюрблені баби в хустках та сивочолі дідугани лежали покотом, хто де, навколо храму.

Хтось притулювся щоким до церковної стіни, наче прислухаючись, щоб не прогавити па-

схальне вітання. Хтось приліг у підмурівках, мовби перепочиваючи перед довгою всенощною. А оті... повлягалися прямо на цвинтарі, охопивши могильні хрести, онде хтось навкі заклад на колінах, цілує святу землю. А ото...ото...молоде подружжя, що востаннє обнялося... і скам'яніло.

Тихо, як у могилі...

Григорій щосили стиснув долоню хрещеника і, обминаючи небіжчиків, повів його до входу в церкву.

На рундуку вони побачили... отця настоятеля! В латаному під'ряснику і брудних чоботях він сидів на сходах, обхопивши руками коліна. Його кудлата сива голова, що схилилася на груди, час від часу здригалася, а з грудей чулися чи то уривки слів, чи то зітхання, схожі на вигуки. Так плачуть люди, коли сліз уже немає... За спиною настоятеля були ковані двері храму, на яких висів величезний замок з печаткою.

— Отче Сампсонію! — лагідно промовив Григорій, нахилившись до священика.

Настоятель неквапливо підняв голову, і їхні погляди зустрілися.

— Дивіться, що я приніс, батюшко! — Григорій, задержавши сорочку, почав швидко від'язувати ікону. Ванько теж кинувся допомагати розплутувати мотузки.

Взявши образ до рук, священик довго мовчки дивився на нього і нарешті промовив:

— Поклоняємось страстем Твоїм, Христе, і святее Воскресіння Твоє славим...

І замість поцілувати образ Божий, обняв його і притис до серця.

— Сьогодні велика п'ятниця, — прошепотів батюшка. — Вчора я тут читав дванадцять Євангелій. А людочки ці... вони прийшли на страсть ще раніше... І прийняли страсні муки разом з Господом...Я до Великодня, мабуть, теж не... Великдень мій буде вже десь там...

Він подивився на небо, де високий рвучкий вітер порозганяв колоди хмар і прояснів де-не-де блакить.

— Може, ось цей хлопець... — поглянувши на Ванька, сказав настоятель. — Може, він хай візьме образ. Підійди ближче, синку!

Ванько став поруч з настоятелем.

— Села вже немає, ви ж самі бачите... Церкву вони теж не залишать... А ікона... Ти ось дивись на неї, а з неї на тебе дивиться Бог, розумієш, синку? Образ Божий торкається серця. Навіть безбожного серця! Тому не бійся і бережи нашу... нашу ікону! Нехай допоможе тобі в цьому Господь!

Батюшка перехрестив малого і дав майстрам поцілувати свого наперсного хреста.

— А тепер ступайте... Обійдіть моїх... — голос його затремтів. — Парафіян моїх обійдіть і благословіть цим образом. Я їх уже всіх відспівав, тепер... черга пом'янути себе.

Голос його затих, і голова знову опустилася на груди. Лише правця священика міцно стискала хрест.

— Дядьку Грицю, дивіться!

Григорій, примруживши очі, поглянув на небо. Там, у чистій і святій високості, кружляла пара таких же чистих і безгрішних лелек. А Григорій з Ваньком ще довго ходили дворцем, прикриваючи повіки мучеників, що все дивилися вслід птахам...

— Христос воскрес! — вітався Григорій з кожним, а хлопчик притулював їм до вуст образ воскреслого Бога. Вони ж мовчали, бо їхня Паска була далеко-далеко... І лише «курли» неслося з високості відповіддю безталанних душ.

У ПРАВОВОМУ ПОЛІ

«Суд встановив факт злочину Голодомору-геноциду в Україні»

Доктор права, завідувач кафедри міжнародного права НаУКМА Мирослава АНТОНОВИЧ

Знаний італійський історик Андреа Граціозі, фахівець з історії України і Радянського Союзу, нещодавно в інтерв'ю Радіо Свобода зазначив, що визнання Голодомору геноцидом може спричинити серйозні юридичні наслідки. На його думку, Росія як правонаступниця СРСР повинна була б фінансово розплатуватися за трагедію українського народу, що саме це є перешкодою на шляху до визнання Росією Голодомору геноцидом.

Отже, чи можлива юридична відповідальність за Голодомор в Україні 1932–1933 років згідно з міжнародним та національним правом? Про це ми спілкуємося з доктором права, завідувачем кафедри міжнародного права НаУКМА Мирославою АНТОНОВИЧ.

УК Після відомої доповіді Хрущова 1956 року, в якій засуджено злочини сталінського режиму, в СРСР про Голодомор не було сказано жодного слова. Про цей злочин та живих тоді ще його організаторів і виконавців трималося мовчання аж до 1987 року. Кого нині можна визнати винним у цьому злочині?

— Нині відповідальність організаторів Голодомору не може бути у формі кримінальних покарань — нема серед живих тих, кого слід було б притягти до відповідальності.

Однак відповідальність може бути в інших формах. Один з важливих шляхів серйозного осмислення минулих злочинів — вибачення перед жертвами. Таким було, зокрема, публічне вибачення за ірландський картопляний голод XIX століття Тоні Блера, прем'єр-міністра Великої Британії. Блер просив вибачення як представник уряду Об'єднаного Королівства, а уряд під час того голоду існував. Оскільки Росія визнала свій континітет щодо СРСР, логічним було б її публічне вибачення від імені її попередника — СРСР.

УК Отже, Голодомор кваліфіковано у правовій площині як злочин геноциду?

— Так, в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років» 2006 року визнано відповідність злочину Голодомору поняттю геноцид, як воно визначене в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року. В ній записано, що обов'язком держави є покарання винних згідно зі статтею 1: «Договірні сторони підтверджують, що геноцид, незалежно від того, чиниться він у мирний чи воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати запобіжних заходів і карати за його вчинення». Конвенція ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 року передбачає, що «жодні

строки давності не застосовуються до таких злочинів незалежно від часу їх вчинення: а) воєнні злочини; б) злочини проти людства, незалежно від того, чи були вони вчинені під час війни чи в мирний час, а також злочин

Скоєний Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Косіором, Чубарем і Хатаєвичем злочин геноциду був спрямований саме проти частини української нації.

геноциду, визначений у Конвенції 1948 року про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього, навіть якщо ці дії не є порушенням внутрішнього законодавства тієї країни, де вони були вчинені» (стаття 16).

Питання юридичної відповідальності за Голодомор 1932–1933 років в Україні було одним з тих, що їх розглянула Міжнародна комісія з розслідування Голодомору 1932–1933 років в Україні, до складу якої ввійшли семеро відомих юристів міжнародників та практиків різних країн. Комісія дійшла висновків, що, без сумніву, Україна була жорстоко охоплена голодом у 1932–1933 роках і радянські органи влади знали про нестачу їжі в населення. Поза сумнівом було й те, що вони утримувались від надання будь-якої допомоги аж до літа 1933 року. Комісія дійшла висновку, що радянські органи вживали різноманітних заходів, які поглиблювали катастрофічні наслідки голоду, перешкоджаючи жертвам у пошуках будь-якої їжі, а також у можливості виїхати з охопленого голодом регіону.

Хоч Міжнародна комісія не була судом, а тим більше не була карним судом, вона сформулювала рекомендації щодо відповідальності за голод, яка «вочевидь покладалась на органи влади Радянського Союзу... Хоч би якою була роль місцевих органів влади у впровадженні конкретної політики, для більшості комісії було очевидним, що основна відповідальність покладалась на центральні органи влади».

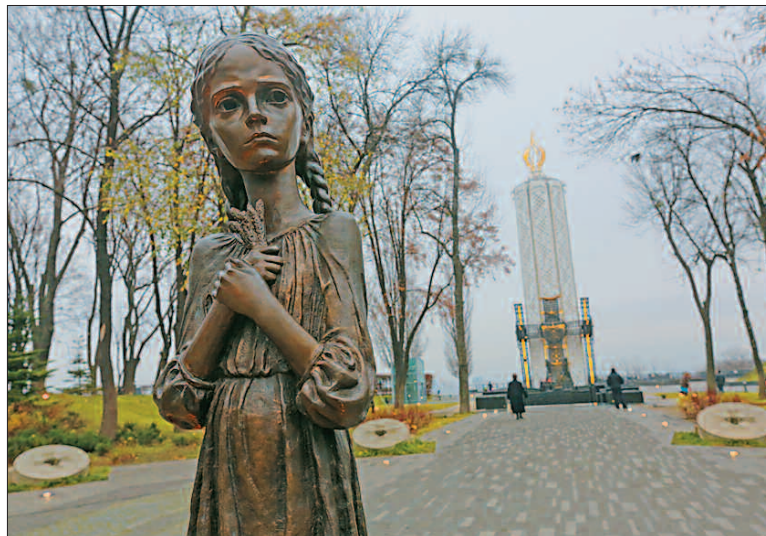
Уже в 90-х роках минулого століття і на початку нинішнього парламенти Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Італії, Канади, Литви, Польщі, США, Угорщини та інших країн ухвалили акти щодо засудження Голодомору як геноциду. Зокрема сенат Австралії у 2002 році ухвалив резолюцію, в якій зазначалося, що Голодомор 1932–1933 років в Україні був одним з геноцидів в історії людства. Сейм Литви у 2005 році в резолюції стверджував, що «сталінський тоталітарний режим здійснив свідомий і ретельно спланований геноцид проти Українського народу».

Україна зобов'язана притягти до відповідальності винних у Голодоморі-геноциді згідно з міжнародним та європейським пра-

вом, а також згідно з національним законодавством. ПАРЄ звернулася до всіх комуністичних і посткомуністичних партій своїх країн-членів, які ще не зробили цього, переоцінити історію комунізму і власне минуле, чітко відмежуватися від злочинів, здійснених тоталітарними комуністичними режимами, і недвозначно засудити ці злочини. Комуністична партія України нічого подібного ще не зробила, а тому питання юридичної відповідальності Комуністичної партії за Голодомор-геноцид залишається актуальним.

УК Чи були спроби в інших посткомуністичних країнах засудити подібні злочини?

— Так, такі приклади є. Зокрема в Естонії, Латвії, Литві відбулися судові процеси, в яких засудили винних у злочинах проти людства та злочині геноциду.

Жертви Голодомору, про які нагадує і ця скульптура тендітної дівчинки, та їхні нащадки й досі чекають хоча б на публічне вибачення

Питання юридичної відповідальності колишніх тоталітарних режимів активізувалися в Європі після падіння комуністичних режимів. Резолюції Ради Європи 1996 і 2006 років підтвердили обов'язок держав покарати за грубі порушення прав людини попередніми режимами. У Резолюції 1096 (1996) ПАРЄ наголошувалося, що необхідно забезпечити справедливість і покарати винних. ПАРЄ також рекомендувала притягти до відповідальності та покарати осіб, які скоїли злочини за комуністичного тоталітарного режиму, згідно з кримінальним кодексом. Якщо кримінальний кодекс передбачає термін давності щодо певних

ДОСЬЄ «УК»

Мирослава АНТОНОВИЧ. Доктор права (Німеччина, 2008 р.), магістр права (Канада, 1999 р.). Закінчила юридичний факультет Львівського національного університету та філологічний факультет Дніпропетровського державного університету. Кандидат філологічних наук. У 1988–1998 роках викладала у Прикарпатському національному університеті. З 1998 року працює доцентом Національного університету «Киево-Могилянська академія», де з 2006 року очолює кафедру міжнародного права. Авторка понад 100 наукових публікацій в Україні та за кордоном.

злочинів, його можна зняти, оскільки це лише процедурне, а не матеріальне питання.

Ухвалення і застосування карних законів ретроспективно не дозволяється. Однак, з іншого боку, судовий розгляд і покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, які на час їх вчинення не становили злочину згідно з національним правом, але які вважалися злочинними згідно із загальними принципами права, визнаними цивілізованими народами, дозволені. Більше того, якщо особа вочевидь порушувала права людини, її намагання виправдатися, посилюючи на виконання наказів, не виключає ні протиправності, ні індивідуальної вини.

Через десять років після падіння тоталітарних комуністичних

бель у концентраційних таборах, голод, депортації, катування, рабську працю та інші форми масового терору, переслідування на етнічному і релігійному ґрунті, порушення свободи совісті, думки і висловлювання, свободи друків і брак політичного плюралізму. ПАРЄ висловила впевненість у тому, що ознайомлення громадськості зі злочинами тоталітарних комуністичних режимів — одна з передумов неповторення подібних злочинів у майбутньому.

Платформа для європейської пам'яті та сумління Європейського Союзу зазначила, що «протягом двадцяти років після падіння комунізму в Європі національні суди виявилися не спроможними засудити воєнні злочини, геноцид, злочини проти людства та катування, скоєні протягом тиранії».

Відомі правові експерти, спеціалісти та члени Європейського парламенту із близько 20 країн 5 червня 2012 року в Брюсселі дійшли згоди, що міжнародними зусиллями необхідно домогтися правосуддя за злочини комунізму, щоб захистити універсальні цінності з прав людини. Зокрема йшлося про Нюрнберг-2 над такими злочинами.

УК Чи можливе засудження злочину Голодомору в Україні? Є для цього правові підстави і законодавчі нормативи?

— В Україні на законодавчому рівні визнано, що Голодомор 1932–1933 років був злочином геноциду. Дуже важливо, що 2010-го Апеляційний суд міста Києва юридично встановив факт злочину Голодомору як геноциду. Суд підтвердив зібрані органом досудового слідства фактичні дані, згідно з якими організований та скоєний Сталіним (Джугашвілі) Й. В., Молотовим (Скрябіним) В. М., Кагановичем Л. М., Постишевим П. П., Косіором С. В., Чубарем В. Я. і Хатаєвичем М. М. злочин геноциду був спрямований не проти представників інших національностей (які теж постраждали від Голодомору 1932–1933 років, але в набагато меншій кількості, ніж етнічні українці), а саме проти частини української нації, тобто суд підтвердив геноцидний характер Голодомору.

Лариса КОНАРЕВА,
«Урядовий кур'єр»

ДО РЕЧІ

Зросла кількість українців, які визнають геноцид

У жовтні цього року результати проведеного соціологічного опитування показали найвищий за останні чотири роки відсоток українців, які визнають Голодомор 1932–1933 років геноцидом.

Соціологи зафіксували, що в 2010 році таких було 61%, у 2011 — 58%, у 2012 — 59%, а у 2013 — вже 66%! При цьому кількість противників визнання геноцидом трагедії, що відбувалася в Україні у 1930-ті роки, зменшилася протягом 2010–2013 років з 25 до 22%. Кількість тих, що не визначилися, дорівнює 12%.

По регіонах показники розподілилися наступним чином: визнають геноцид 80% жителів заходу, центру та півночі країни, більше половини респондентів на сході та близько 40% — на півдні на Донбасі. Зростання показника відбулося всюди, крім півдня. З твердженням погоджуються всі вікові групи населення, незалежно від рівня освіти чи статі, а найбільше число тих, хто не визначився, — серед молоді. Серед тих, хто вважає українську мову рідною, 90% визнають Голодомор геноцидом. Серед тих, для кого рідна мова — російська, визнають геноцид близько 40%.

ВІСТІ ЗВІДУСІЛЬ

Згадували зі сльозами на очах

ПАМ'ЯТЬ. Добірки книжок про Великий Голод передано у кожну бібліотеку країни

Владислав КИРЕЙ,
Лариса КОНАРЕВА,
«Урядовий кур'єр»

Презентація нових видань про велику трагедію українського народу — Голодомор-геноцид 1932–1933 років — відбулася в Білозірській сільській бібліотеці Черкаського району. Юнаки та дівчата, які тут зібралися, мали нагоду одними з перших в області ознайомитися з новими книгами. Згодом такі ж презентації пройдуть у всіх центральних бібліотеках регіону. Директор районного організаційно-методичного центру бібліотечної та краєзнавчої роботи Валентина Канюка розповіла, що в Україні готується велика Електронна книга пам'яті, яка вміщуватиме відомості про майже 14 тисяч населених пунктів та близько мільйона жертв та про відновлений сайт, присвячений Голодомору 1932–33 років в Україні. Зустріч було продовжено годинаю пам'яті, яку підготували бібліотечні працівники сільських бібліотек № 1 та № 2 та учні місцевих шкіл.

Про трагедію українського народу в минулому столітті, про жахливі роки, коли страшною голодною смертю вмирали тисячі людей, розповів заступник сільського голови Станіслав Ковтун. З цікавістю та сльозами на очах слухали присутні спогади свідка тих жакликих подій, жи-

Довго тривало спілкування молоді з пенсіонеркою Тетяною Цегельник, яка пережила Голодомор, — їй було про що розповісти

тельку села Білозір'я, Тетяну Цегельник та вірші місцевого поета Олександра Танцюри.

Тематичні набори нових книжок включають добірки та описи документів, що висвітлюють причини, пе-

ребіг та наслідки страшної трагедії українського народу, свідчення очевидців та про доброчинців, які у тяжкі роки допомагали вижити іншим людям. «Розширення бібліотечних фондів книгами

про Голодомор, — сказав співкоординатор Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–33 років Іван Васюник, — дасть змогу українцям краще розуміти цю велику трагедію українського народу. Ми направили добірки книжок у 167 бібліотек по всій Україні. Ми маємо не тільки зберегти традиції вшанування пам'яті жертв, а й заохотити людей вивчати і пізнавати трагічне минуле свого народу, яке ми не маємо права забувати».

Фото Владислава КИРЕЯ

Фото Володимира ЗАКІ

ДОВІДКА «УК»

У добірку ввійшли такі видання:

- «Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор» Дмитра Гойченка;
- «Геноцид українців: деформація народної культури» Олеси Стасюк;
- «Жива скорботи: радянська колективізація і голодомор» Роберта Конквеста; «Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору» (упорядники Володимир Тилишак, Вікторія Яременко);
- «Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ» (упорядники Василь Даниленко (відповідальний упорядник), Людмила Аулова, Валентина Лавренюк);
- «Голодомор на Луганщині 1932–1933 років»;
- «Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках» Валентини Борисенко.

У Києві відбулася прем'єра опери «Червона земля. Голод»

Лариса ВЕЛИЧКО
для «Урядового кур'єра»

МУЗИКА. Вчора прем'єра у столичній Національній опері зібрала чимало гостей. В залі — численні іноземці та представники діаспори, що приїхали в Україну вшанувати 80-ті роковини Голодомору, науковці і дипломати, громадські активісти, музиканти. Всі зібралися тут, щоб послухати оперу «Червона земля. Голод» американського композитора українського походження Вірка Балея, світова прем'єра якої, присвячена сумній даті, і відбулася в Києві.

Драматургічну основу твору становлять реалії життя під час Голодомору 1932–1933 років в Україні. Це історія про трьох голодуючих людей: жінку-селянку з немовлям та озлобленого чоловіка, колишнього функціонера, який брав участь у розкуркуленні, але тепер розкався. Головні герої символічні: Жінка з немовлям — це втілення високих моральних цінностей, озлоблений Чоловік вра-

Під час репетиції напередодні прем'єри ані Вірко Балеї (диригент), ані Марі Плетт (солістка) емоцій не приховували

жає цинізмом та зневірою у будь-які людські чесноти. Згодом він проймається трагедією і намагається врятувати життя дитини ціною власного.

«Вони випадково зустрічаються, це люди контрастних ідеологій і темпераменту, ми зазираємо у внутрішній світ героїв, показуємо їхню емоційне життя, розвиток їхніх сто-

сунків в екстремальній ситуації. Через їхні долі глядачам відкривається все жахіття Голодомору», — розповів автор музики Вірко Балеї.

Автор опери Вірко Балеї — диригент і піаніст, професор консерваторії Університету штату Невада, засновник і керівник симфонічного оркестру Лас-Вегаса, лауреат низки

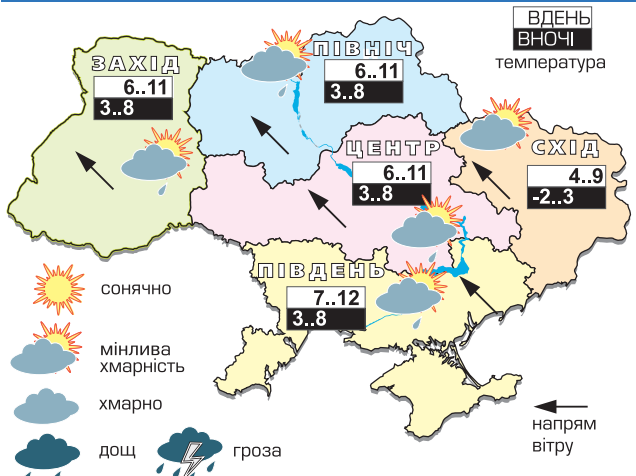
престижних американських музичних нагород, у тому числі премії «Греммі». Організував десятки музичних прем'єр творів українських композиторів, заснував видавництво компакт-дисків, значну частину каталогу якого складає українська музика. Лауреат Національної премії України ім. Шевченка.

Лібрето опери написав поет Богдан Бойчук, один з фундаторів легендарної Нью-Йоркської групи — об'єднання українськомовних поетів у США. Нині він живе і працює у Києві.

Головну чоловічу партію виконав американський тенор Джон Дайкерс — зірка світового рівня, головна жіноча партія прозвучала у виконанні Марі Плетт (лірико-драматичне сопрано). Окремі сцени в опері вирішено засобами балету і пантоміми. Також у постановці взяли участь камерний хор «Київ», Національний ансамбль солістів «Київська камерата», головний режисер-постановник народний артист України Василь Вовкун.

Фото з сайту holodomor33.org.ua

ПОГОДА НА ЗАВТРА

ТЕМПЕРАТУРА ПО ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ НА 23 ЛИСТОПАДА

Область	Ніч	День	Область	Ніч	День
Київська	+3 +8	+6 +11	Черкаська	+3 +8	+6 +11
Житомирська	+3 +8	+6 +11	Кіровоградська	+3 +8	+6 +11
Чернігівська	+3 +8	+3 +8	Полтавська	+2 +7	+5 +10
Сумська	+1 +6	+3 +8	Дніпропетровська	+2 +7	+5 +10
Закарпатська	+3 +8	+9 +14	Одеська	+3 +8	+7 +12
Рівненська	+3 +8	+6 +11	Миколаївська	+3 +8	+7 +12
Львівська	+3 +8	+6 +11	Херсонська	+3 +8	+7 +12
Івано-Франківська	+3 +8	+6 +11	Запорізька	+2 +7	+7 +12
Волинська	+3 +8	+6 +11	Харківська	-2 +3	+4 +9
Хмельницька	+3 +8	+6 +11	Донецька	-2 +3	+5 +10
Чернівецька	+3 +8	+6 +11	Луганська	-2 +3	+4 +9
Тернопільська	+3 +8	+6 +11	Крим	+3 +8	+9 +14
Вінницька	+3 +8	+6 +11	Київ	+7 +9	+4 +6

Укргідрометцентр

Людяність перемагає попри все

Олена ОСОБОВА,
«Урядовий кур'єр»

НА ЧАСІ. Документальна виставка «Голодомор 1932–1933 років на Луганщині» сповнена свідчень очевидців.

«Державний архів Луганської області постійно виявляє нові документи, що розкривають причини, перебіг і наслідки голодомору, — каже директор державного архіву області Катерина Лезгинська. — Серед нових документів, які нині представлені на виставці, — записи розповідей очевидців та членів їхніх сімей, які були зібрані у 16 районах та 12 містах краю. Коли читаш ці сповіді, попри жахливі факти та подробиці, стає очевидним: людяність завжди перемагала».

Усього на зберігання передано 94 нові справи, і від кожної мороз іде поза шкірою. Достатньо погортати свідчення жителя села Сиротино Михайла Антоновича Тихонова, 1924 року народження. «Тяжко пригадувати роки мого дитинства, коли ходив в обнімку зі смертю. Мені йшов на той час дев'ятий рік, але я все добре пам'ятаю. Страшні часи. Люди билися за кожну крихту, навіть за шматок дохлятини, коли в колгоспі падали коні. Одна була думка: що ж їсти? що робити? Нас у сім'ї було шість душ, я був середнім. Спочатку ходив жебракував, щоб нагодувати своїх молодших сестер. Потім почав у поїздах співати жалібних пісень, щоб дали поїсти. Взимку нас малих розібрали по хатах. Їсти й дало було нічого, тому в страшну зимову ніч я пішов у поле шукати колоски із зерном під снігом. Заметіль мене милого збивала з ніг. Може б, там і замерз, але мене знайшли якісь люди на конях. Привезли в Дьомино, у сільську раду. Там розпитали, чий я, і дали 5 кілограмів мерзлої картоплі та дві капустини. Більше допомогти нічим було. То були найстрашніші роки мого життя».

У розділ «Мартиролог Голодомору» включено відомості про 31560 жертв голодомору на Луганщині, з них 1373 встановлені на основі опитування населення, решта із книг реєстрації записів про смерть за 1932–1933 роки, що зберігаються в державному архіві області. Дослідницька робота триває.

Коли читаєш ці сповіді, попри жахливі факти та подробиці, стає очевидним: людяність завжди перемагала.

УРЯДОВИЙ КУР'ЄР

Засновник — Кабінет Міністрів України
Реєстраційне свідоцтво КВ № 2 від 12 квітня 1994 року
Передплатні індекси «Урядового кур'єра» —
61035, 40227 (соціальний)

Головний редактор — Сергій БРАГА
Перший заступник
головного редактора
Леонід САМСОНЕНКО
Заступники головного редактора:
Павло БЕБА,
Лариса УСЕНКО
Відповідальний секретар
Іван ГРОМ'ЯК

Адреса в Інтернеті: www.ukurier.gov.ua
Адреса редакції: 01008, Київ, вул. Садова, 1
Телефон для довідок: 253-12-95.
Телефони відділу реклами: 253-55-09,
факс: 230-06-71, e-mail: adv@ukcc.com.ua
«Урядовий кур'єр» виходить у вівторок, середу, четвер,
п'ятницю та суботу
Зам. № 32635. Тираж 38308

Листування з читачами тільки на сторінках газети.
Відповідальність за достовірність інформації та реклами несуть автори та рекламодавці.
Набрано і зверстано у комп'ютерному центрі «Урядового кур'єра».
Друк: ТОВ «Мега-Поліграф»,
04073, Київ, вул. Марка Вовчка, 12/14
www.mega-poligraf.kiev.ua